

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Quintus pulex

Ursus pulex

1905

891.99

Q-35

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

89199

Զ-35

I Գրքայի

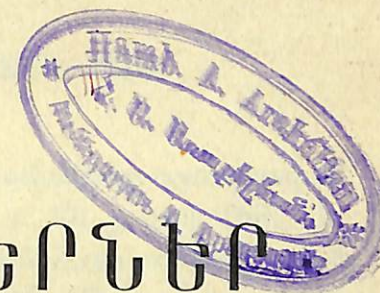
10 NOV 2011

391.99

2-35

ՀԱՅԿԱՅԻՆ

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

3596

I Գրքայի

ԹԻՖԼԻՍ 1905
Տպարան „ՀԵՐՄԷՍ“ Մադարեան փող. 15.
(118)

23.07.2013

51875

ՍԻՐԵԼԻ ՄԱՅՐԻԿ ԶԱՆ՝

Դու, որ կենդանի ժամանակդ Երջապատված
խեղճ գիւղացու հագար ու մի ցաւով մինչ գե-
րեզմանիդ սեւ դուռն անկարող ամենքի ցաւն
ամոքելու, դարդին դարման անելու, լալկան էիր
դարձել, նոյն ցաւերից հիւսած լալկան պատկեր-
ները նուիրում է քո անմոռաց յիշատակիդ

Որդիդ՝
Զատիկեցին

Дозволено цензурою 26 Апрѣля 1905 г. С. Петербургъ.

ՄԱՐԿՆԵՐ ԴԱՐՈՒՄ

Յոյսաբարձութիւնը իր անհրաժեշտութիւնը ցոյց տալով,
- ինչպէս իրարմէն իրար հետ յարաբերուիմք,
նաեւ անհրաժեշտ է իրար հետ յարաբերուիմք
այնպէս, որպէս իրար հետ յարաբերուիմք
այնպէս, որպէս իրար հետ յարաբերուիմք
այնպէս, որպէս իրար հետ յարաբերուիմք

ԴՈՒՄ

ՄԱՐԿՆԵՐ ԴԱՐՈՒՄ

||

«Հայի՛ գութան, հայի՛ գութան, որի՞ համար կը
ջանաս,
Ո՛վ քեզիմով կը տանջվի, որի՞ն դու կուշտ հաց
կուտաս»...

«Աղօթարանը քաջվեցաւ, ժամանակ է զարթ-
նելու»...

Գամառ-Քարիպա

||

ՎԱՐԱԳՈՅՐԻ ԵՏԵԻ

(Առաջաբանի տեղ)

Վիթխարի լեռան քար ու քուռն կրծքին
կռթնած, ծառ ու ծաղկի մէջ կորել են մի խումբ
ցածլիկ, գետնափոր խրճիթներ, որ կարծես վա-
խեցած, թէ չը լինի՞ ըմբոստի մէկն համարձակվի
խռովել իրանց դարաւոր խաղաղ քունն ու հան-
գիստը, քաշվել, մտել են ամենի լեռան անառիկ
ծոցն ու հողագուլուլ պատերին պատուհան նոյն
իսկ չեն թողել, որ գէթ լոյսի ցոլքը ներս շո-
ղայ: Արևն էլ, կարծես մոռացած բնութեան այդ
վախկոտ խորշը, միջօրէի տապին հաղիւ մի քա-
նի ըօպէ, անհրաժեշտ գործով եկած մեծ մարդու
պէս ներս է նայում հողածածկ կտուրների եր-
զիքներից, որ իրանց նեղլիկ բացվացքով պատու-
հան կոչվելու յաւակնութիւնն ունեն: Եւ ի՞նչ էլ
պիտի անեն այդ սև հողակոյտերի բնակիչներն
արև ու պատուհան, երբ ներսն այդ պահուն կեն-
դանի շունչ չես գտնիլ:

Տանը մնացած միակ պառաւն էլ դրանք նըս-

տած կողմն արեւին է տվել ու մերթ ծոյլ-ծոյլ թեշիկն է ուրողւմ, մերթ նիրհելով գլուխը տանում բերում ու քնի մէջ զառանցողի պէս չաւաճի երեխաներին բարկանում, որ մի մի կարմիր կտաւէ չուլ շապիկ հագերին հողու մոխրէ մէջ գուլուլվում, խաղում, փոշու ամպն երկինք են հանում: Հաւ ու ձիգ-ձիգ խառնված մանուկներին, քուչուչ են անում, մի ընտանիքի հաւասար զաւակներ լինին կարծես: Հօտից յետ ընկած քաւթառ, խօւթօ շունն էլ, սայլի շվաքում պառկած, խոր խռմբում է ու մերթ ընդ մերթ անհագին անատամ բերանը շրփփացնելով, իրեն անհանգստացնող ճանճ ու մփեղներին որսում և հաւատարիմ իր հին պաշտօնին այդ հասակին էլ գործ կատարած, տանն օգուտ տված լինելու համար, ճպռոտ աչքերը ջուխտ բացած, զգուշութեամբ չորս կողմն է դիտում, մոմռում ու դարձեալ գունչը կոխում թաթերի մէջ, հանգիստ խռմբոցը շարունակում:

Ու կարծես միջօրէի տապից կուչ եկած, գետին մտած խրճիթներն իրենց մըշ-մըշոցով, հե-հեոցով ձայնակցում են մանուկների ճիչ ու կանչին, պառաւի ու քաւթառի դմբ-դմբոցին, խռմբոցին...

Գիշեր չէ, բայց գիշերուան պէս լուռ է ու խաղաղ, և եթէ գոռոզ աքաղաղի կէս օրուան կանչն ու մանուկների խաղն ու ճիչը չը լինէր,

հողաթմբերի այդ ժխտն աւելի շուտ սև գերեզմանոցի կը նմանէր...

Մութն է: Դադրած-յոգնած արեւը, որ ուժ ժաթափ քիչ է մնում վայր ընկնի հորիզոնի պըսպըղուն կապոյտ կամարից, ոսկէգօծ դեղին գաւազաններն յենած երկնաբերձ պարի կատարին, տոտի-տոտի նոր ոտք ելած տղի պէս իջնում է ցած՝ մօր գիրկը: Լերան լանջի սև հողակոյտերն աւելի գորշանում, սևանում են ու թզուկ հասակներով հսկայի ստուեր արձակում:

— Բօօ... բաա... մաա... մաա... յանկարծ բառաչ ու մայոց խառնվում են իրար: Գառ ու հորթ, նախիր ու հօտ թափվում են տուն: Չաւաճի մանուկները գործի են եղել: Սուր ճըղ-ճըղոցները ձգած, ամենքն իր հորթն ու գառը, իր ունն ու այծն է ջոկում, որ խենթի պէս օտաւր կովի, ոչխարի յետևից ընկած չերթան ուրիշի տունը մտնեն: Հաւ ու ձիւ չը կան, թառել-ծուարել են վաղուց: Հեռուից լսվում է զիլ երգի անուշ կըլ-կըլոցը՝

«Սարէն գաս գեղը մանես»

Իմ գցած տեղը մտնես»...

Ու դաշտից դարձող փոցղընոր հարս-աղջկան ու քաղւոր ջահէլ տղերանց հանաքն ու ծիծաղը, երգն ու տաղը օդն են խաղցնում: Կարծես նըրանց սրտին ծանօթ չէ փշոտ աշխարհքի դարդն ու ցաւը ու աչքերն հէշ չեն կսկծել դառն արցունքի կաթիլներին...

Ու գերեզմաննոցի նմանող սև հողաբլուրների բաօսը, կարծես դիւթական գաւազանի շարժումով, յանկարծ կենդանանում, ոգի ու շունչ է առնում:

Խոտով բարձած ահագին սայլերի ճռճոցը, դաշտից դարձող արտըւորի ուրախ-անհոգ քրքրոցը, հերկից դարձող մաճկալ-հօտղի անուշ հորովէլը, հօտ ու նախրի բառաչը, հորթ ու գառի մայոցը, մանուկների վժվժոցն ու հազար ու մի հաւք ու թռչնի մթնշողի ծըլվըլոցը, խառնվել իրար՝ ծածկամիտ բնութեան խորհրդաւոր ու վեհ համերգն էին ներդաշնակում, որի մէջ երգում, փառաբանում էին կեանքը, աշխատաւորի բեղմնաւոր կեանքը...

Մեր գիւղն է դա, բոլոր գիւղերին նման մի սովորական գիւղ:

Բայց ցրքան գեղեցիկ ես դու դրսից դիտողի համար, զրոյի տարած գիւղ...

Կեանքն անդորր ու խաղաղ, պարզ ու անպաճոյճ, ամեն ինչ նահապետական անմեղութեան ու սրբութեան կնիքն է կրում ճակատին, կարծես երկրային եղեմն է հարիւրաւոր Ադամ-Եւաներով: Ողջ գիւղը մի տան պէս—ուրախանում են միասին, տխրում միասին, ամբողջ գարունը, ամառ ու աշուն աշխատում մէկտեղ, ձմեռն էլ քաշված տաք գոմերը, ուտում են, խմում, քէֆանում մէկտեղ, դարձեալ միասին... Ծիշտ է, ի

հարկէ, գիւղում աղքատներ էլ կան, բայց մարդ չը կայ, որ իր սեփական տունն ու տեղը չունենայ, իր արտն ու արօտը, իր եզն ու կովը, իր հաւն ու ճիւղը չունենայ... Թէ եղաւ, հազարից մէկ պատահեց էլ այդպիսին, փառք Աստծու, դուռ ու դրկից կայ, այնտեղ քաղաքի պէս աղքատ ու հարուստ իրարից այնպէս չեն անջատված, բաժանված, ինչպէս դրախտը դժոխքից... Իսկոյն ձեռք կը մեկնեն, մալ կը տան, սերմ կը տան, որ վարի-ցանի, ընտանիք պահի. կամ վերցնում է մէկն իր մօտ մշկութեան, շորը տալիս, հացը տալիս, տնեցոց հետ տան տղի պէս թող աշխատի, վաճքն էլ առնէ ջերը դնի...

Էլ ի՞նչ է կեանքը, ի՞նչ է ապրուստը...

Նոյն յարկի տակ, տեսնում ես, 20—30, երբեմն նոյն իսկ 60—70 մարդ ձեռք ձեռքի տուած միասին աշխատում, մի սեղանից ուտում, բոլորը տան մեծին պատվում, լսում, բոլորին տան մեծը սիրում, խնամում... Մի փոքրիկ ինքնակալ կառավարութիւն լինի կարծես...

Աղջիկ-տղայ ազատ, գարունը՝ դաշտերում, ձմեռը՝ ջրի ճանապարհին, աղբիւրի գլխին խօսում, ծիծաղում, լաւ փորձում, ճանաչում իրար, ապա ամենն իր սրտի ուզածն ընտրում, նոր ամուսնանում են ու դեռ 18—20 տարեկան չեղած ընտանիքի, որդկերանց տէր դառնում... Էլ ի՞նչ գործ ունին այնտեղ քաղաքի լիրբ անբարոյակա-նութիւնը, գէշ ցաւերը...

Մանր ու խոշոր, մարդ ու կին կարմիր, առոյգ, երեսներին ալ-վարդ կը թափի: Եւ ինչո՞ւ էլ պիտի կարմիր, առողջ չը լինին... Ո՞վ ուտի այն կաթն ու մածուկը, սերն ու կարագը, ո՞վ շնչէ այն թարմ, մաքուր օդը, որ առողջ չը լինի...

Ծիշոտ, որ դրախտ է, եղեմական դրախտ մեր գիւղի ընտանեկան կեանքը...

Հապա հասարակական կեանքը: Ո՞ր քաղաքն ունի այն ազատ, համայնական իրաւունքները, որ տրված է գիւղին:

«Քո հարկդ, գօռ ու բէկեարդ դու թովճ արա, ինչպէս կուգես այնպէս տուր»... ասում է կառավարութիւնը: Եւ գիւղն, իր հին պապական սովորութեամբ, հարկը հողի է թովճ անում՝ բաժանում: Հող շատ ունես, հարկ էլ շատ տուր: Իսկ հողն ընդհանուրի, հասարակութեան սեփականութիւն է, որ 3—4 տարին մի անգամ նոյն հասարակութեան համայնական ժողովում ընտրած «բարեխիղճ պաւերեննիներին»՝ հաւատարմատարների ձեռքով բաժանվում է «շանի» վրա, հաւասարեցվում իրար մէջ...

Գիւղը զրկանք չէ սիրում...

Բայց գիւղում էլ, դէ ի հարկէ, վէճ ու դաւայ լինում է, խօսմ հրեշտակներ չեն բոլորը, ասիւր նրանք էլ ազամորդի, հողեղէն են... Սակայն նրանք չեն երթայ բարձրից նշանակված դատաւորի մօտ, որ ոչ իրանց կեանքը գիտէ, ոչ տեղա-

կան պայմանները: Գիւղն իր միջից ընդհանուր ձայնատվութեամբ ընտրած դատաւորներով, առանձին, բոլորովին ինքնուրոյն տիպի շինական դատարանն ունի, ուր գործերը քննվում են թէև ոչ այնքան ըստ օրինաց, բայց ըստ խղճի, ըստ պատական սովորութիւնների: Եւ ինչպէս կարող է շինական դատաւորը սխալվել իր դատի մէջ, երբ ընտրված է բուն ժողովրդից, ապրում է նոյն ժողովրդի մէջ ու ամեն ինչ, ամեն գաղա-նիք իր աչքով տեսնում, ականջով լսում է...

Եւ գիւղում ամեն ինչ ընտրովի է, ձայների հաւասար իրաւունքով՝ և՛ քահանայ, և՛ գալաւայ, և իւղբաշի, և՛ դատաւոր, նոյն իսկ գիւղի գղեր, հովիւ, հանդապահն էլ համայնական ժողովում ընդհանուրի բոլորի ձայնատվութեամբ են ընտրվում, վարձվում:

«Համայնական ժողով» — դա գիւղի պառլամենտն է. ինչ ուղենայ կանի իր գիւղում, ուղենայ կեանք կը տայ մէկին, ուղենայ կեանքից զրկի, սիրիք կուղարկի... բաւական է մի համախօսական վճիռ, մի «պոլիգովոր»...

Այդպէս հասարակական ժողովի ընտրութեամբ է որոշվում և գիւղի եթումի՝ որբի ապիկոնը՝ խնամակարը, որին յանձնելով որբի ունեցած-չունեցածը, նոյն հասարակութիւնը պարտք է համարում ամեն տարի հաշիւ ու համար պահանջել, որ բարեխղճօրէն շահվի որբի ապրանքն ու

չափահաս դառնալուն պէս յանձնվի իրան, որ խեղճ որբի հօր օջախը չը մարի...

Ախր որբը Աստուծոնն է... հիմ կը յանդգնի որբի մալին ձեռք տալ...

Եւ այսպէս ողջ գիւղն էլ մի փոքրիկ դաշնակցական պետութեան պէս քաշված վիթխարի լեռների անառիկ ծոցը, ուրախ, անհոգ, ապրում է ազատ, կարծես բնութեան երես տուած, փայփայած զաւակը լինի...

Ո՛րքան գեղեցիկ, գրաւիչ ես դու դրսից դիտողի համար, գրողի տարած գիւղ... Քիչ է մնում ես էլ դրսից դիտողի պէս հաւատամ աղեղնագոյն վարագոյրիդ երեսին պսպղացող խափուսիկ պատկերին...

Բայց, ապա ես կը փորձեմ յետ քաշել, բանալ այդ սիրուն, պսպղուն վարագոյրդ, տեսնենք, յիշաւի կեանքն այդպէս է «վարագոյրի ետե»...

24 յունվարի 1905 թ.

Շչիգրի (Կուրսկի նահ.)

«ՄԵՆՔ ԱՂԲԷՐ ԵՆՔ...»

Ցուրտ ձմեռ էր. դուրսը քամի, բուք ու բորան, օրը մթնել, թիփին կատղել, արև-երկինք մշուշի մէջ կորել էին: Էս աշխարհքի վերջն էր կարծես... «Օձն իր պորտով, հաւքն իր թևով» դուրս չէր գայ: Ո՞վ էր կեանքից, գլխից անցել, որ էդ թիփուն հոգի հաւտար, ոտ դուրս դնէր տան դռնից... Բայց ուզէի թէ չուզէի ես ոչխարի խոտը պիտի բերէի, իրիկուանից պատրաստէի: Մշակ էի, (ծառայ) աղաս այդպէս էր պատուիրել: Մշակն էլ խօս հոգի չունի, որ ձիւն-թիփուց, բուք-բորանից վախենայ... Խոտնոցն էլ հէ-հեռո՛ւ, գիւղի էն ծայրին էր: Աղայի ինչ հոգն է հեռուն, գործ կայ—պէտք է անել, հրամայում են... Թէ մրսէի, սառչէի էլ, փողոցի մէջ փայտ կտրէի, թերևս դիս փնդրող չը լինէր... հում հոգն էր... Մայր ունէի, որ կսկծար, մղկըտար, թէ հայրս զար սրտի ցաւից մոմոար... Եթում էի (որբ).... անհայր, անմայր, անտէր եթում, էս աշխարհքի խորթ զաւակ... Մօրս գիւղի չէի տե-

սել, ոչ էլ կեանքումս հօրս բերնից խօսք լսել... Մինչ այդ տարիս, տասնորս տարիս անտէր մեծ-ցել, ծնածս օրից ծառայ եղել, տանջվել-տքնել, հալվել-մաշվել, միշտ օտարի, խորթ օտարի դը-ժոխք-շեմն էի մաշել... Այդ էր ճակտիս, անբաղդ կեանքիս սև գիրը...

Յուրա էր դուրսը, բուք ու բորան, օրը մթնել, թիփին կատողել, արև-երկինք մշուշի մէջ կորել էին... Էս աշխարհքի վերջն էր կարծես: «Օձն իր պորտով, հաւքն իր թևով» դուրս չէր գայ... Բայց ես պիտի երթայի, աղաս այդպէս էր պատուիրել: Խոտնոցն էլ հէ... հեռու, գիւղի էն ծայրին էր...

Չուլ ֆէրէճիկս (շալի վերարկու) առայ վը-րաս. փաթաթվեցի, խուլուվեցի, մեծ քթոցն էլ շալակս առած, դուրս ելայ: Թիփու միջից, ձիւնի միջից էլ ի՛նչպէս եմ վազ տուել, քնթարեկով, քթիս-բերնիս վայր ընկնելով, վեր ելելով, մի կերպ խոտնոցը հասել... էլ չը գիտեմ:

Ձիւն ու քամուց դադված դէմքս մոմուում էր... քամին ոռնում, փչում, շաշում, շառաշում. կարծեսնա էլ ձիւնից-բուքից մրսած-սառած, մերթ մղկտում հեկեկում էր, մերթ կատաղած դառամ ծերուկ ցուրտ ձմրան դէմ, գոռում-գոչում, մրռն-չում էր... Եւ բնութեան արիւն բերան ձիւն ու թիփու, բուք-բորանի համերգի հետ ինչ որ մի խուլ, սրտակտուր հեծկտանք էր լինձ հասնում, որ մերթ խեղդվում, կորչում էր զիլ քամու ուժ-

գին ոռնոցով, մերթ բեկբեկված կրնձկրնձոցով լսվում հեռո՛ւն, շատ հեռո՛ւն... Կարծես հսկայ-դե բնութիւնն երկունքի խիստ ցաւով բռնված, մա-նուկը դեռ մօր արգանդում պակասաւոր վիժված-քի պէս, հեծկտում էր, հեկեկում...

Մինչդեռ մրսած, պաղ ձեռքերովս ես մերթ քթոցս էի լցնում, մերթ կապուտկած քիթ-բե-րանս տրորում ու մտածում, թէ ո՞վ էր լինէր այդ սոսկալի անեղ ժամին դուրսը մնացած, յանկարծ դողով, սընգսընգալով ոտներս ընկաւ մի շան լա-կոտ... Լիզեց, կրծեց ձիւնոտ տրեխներս, հոտմը-տաց, ապա պոչը իրան քաշած, դողդողալով, փնգստալով յետ փախաւ, պատի տակը՝ խոտի ա-րան կծկվեց: Նորից եկաւ, նորից լիզեց, հոտմտաց, սիրուն դունչը, կապտած դունչը վերև տնկեց, վընդ-վընգալով հայացքն ուղղեց աչքերիս մէջ վա-խեցած. կարծես ուզում էր խօսել, խօսել — ասել, որ «ես ու դու ընկեր ենք...», ես էլ անտէր, դուն էլ անտէր, ես էլ եթում, դուն էլ եթում մենք ախպէր ենք, այնպէս չէ...» Բայց չը գիտեմ ի՛նչ հասկացաւ, ի՛նչ չը հասկացաւ իմ հայացքից, նո-րից փախաւ դողդողալով թագ կացաւ:

Ծանր քթոցս տրքտրքալով շալակս առայ ու-զում էի տուն դառնամ, շունը նորից վազեց, եկաւ փնգ-փնգալով ոտներս ընկաւ... Խեղճ կեն-դանի, նա էլ ընկեր էր ուզում, ցրտից, քամուց պատսպարան էր խնդրում... Ծանր բեռիս տակ

կռացայ, որ վերցնեմ, հետս տանեմ. մի տեղ պահեմ, պահպանեմ, ախր մեղք էր, ախր խեղճ էր... այնպէս ճըշաց, աղէկատուր փնդ-փնդաց, որ կարծես թէ կէս արի... Խեղճը այնքան ծեծ էր կերել, հալածվել, որ մարդկանցից, չար մարդկանցից լաւ բան երբէք չէր սպասում...

Բայց ես վերցրի, ֆէրէճիկիս մէջ փաթեցի, մի կերպ դրի թևիս տակ ու բռնիս տակ տըք-տըքալով, սընգ-սընգալով ճամբայ ընկայ դէպի տուն:

Գնում ենք առաջ: Շան լակոտը թևիս տակից ճշում, գոռում, կաղկանծում է, ես էլ ցըրտից դողում, մրսում, դողդողում: Ու զիլ քամին հեհեալով, շընգ-շընգալով, մեր ձայները իրար խառնած, բերանն առած, տանում հեռուն, փրշում հեռուն, մոնչում, կարծես իրա մոնչոցին կամ մեր լացին, մըմըմոցին շատ լսող կար...

Բայց... լսող կար... Յանկարծ, շանս ձայնը առած, խոլ-խաւարի՝ մութի միջից մի խումբ շներ հաշով-կանչով, հարայ-հըրոցով վրա հասան... Լեղիս ցամքաւ... Ուր փախչէի... Իբր ուղեցի ճանապարհից մի կողմ քաշվեմ, մի պատի տակ, մի քարի տակ կըծկըվեմ, պահ մտնեմ,—մէջքիցս հետ ձիւնի շեղջի մէջ թաղվեցի... Տեսածս այդ էր... Մի խօսքօ շուն վրաս ընկաւ, թևիցս ամուր բռնեց, քաշեց, քաշկոթեց, քիթ ու բերանս ուզածին պէս ձիւնների մէջ տըրեց... Բայց իմ ճիշտ, աղէկատուր հեծկտանքս, թևիս տակից դե-

տին ընկած խեղճ շնիկիս կաղկանծանքը շներին էլ խղճի բերեց, գլթի բերեց... Կարծես շունն էլ սիրտ-գութ ունի...

Երբ ես ընկայ ու երկիւղից, անից-դողից կըծկըված, հոգեվարքի խեղճ հայացքով ոսոխներիս էի նայում ու շնիկս էլ պոչը քաշած վընգ-վընգալով աղերսում, ինձ գըզգզող թշնամիներս իսկոյն թողին ինձ, յետ կացան, շուրջս կողոր պըպըզեցին, պառկեցին ու դիտում են իմ ամեն մի շարժումս:

Բայց ո՞ր խենթը կը շարժվէր այդ պահուն, ասենք շունչ էլ կա՞ր մէջս որ շարժվէի... Երկար տևեց, չը դիտեմ ինչքան, անը թողած ցրտից սկսեցի դողդողալ: Եթէ մի քիչ էլ անցնէր, ցուրտն երևի սիրտս կանցնէր ու բանս արդէն պըծած էր...

Քամին վաղուց դադարել էր, բայց իրիկուայ սառնամանիք սաղաղը սուր նետի պէս ծակում էր: Ի՞նչ անէի... Յանկարծ շնիկս ելաւ ոտքի, (դէ, երևի նա էլ մըսեց) հլու ստրկի աղերսանքով մօտեցաւ մեծ եղբայրներին՝ շներին, քիթը տնկեց, պոչը շարժեց, մէկ-մէկ խօսքօ, սև դընչերը լիզվոթեց, կարծես նրանց մի բան ասեց աղաչեց...

Շներն ելան, մէկ-մէկ եկան հոտմըտացին նախ շնիկիս լիզվոթեցին ասպա և ինձ ու հեռացան:

Մի բոլորէ ազատ սրտով շունչ քաշեցի ու
թէ ի՞նչպէս տուն եմ ընկել—էլ չը գիտեմ...

Ներսի գոմը թախտիս վրա պառկած եմ:
Թախտ եմ ասում, դէ, ինչ թախտ, կոյանոցի
(աղբանոց) հէնց կողքին մի փայտէ «կամ» (կալ-
սելու տախտակ) էր դրած, վրան էլ չոր խոտ
փռած. դա իմ թախտս ու անկողինս էր: Չուլ
վերմակիս՝ ֆէրէճիկիս մէջ խուլուկված, թախտիս
վրա վէր եմ ընկած: Խօսթօ շունը թեւ կծել,
բաւական մեծ վէրք էր բացել, բայց այդ ոչինչ,
շան պէս «մշակն էլ մի եարով չի սատկի», որ
անկողնով հիւանդ պառկի... Խիստ մրսելուց ես
վարցաւքով (տիֆ) բռնված էի, անշունչ, անզգայ
վայր ընկած: Չը գիտեմ ինչքան էր անցել, մի
օր, շաբաթ, թէ ամիս... աչքս բացի:

Խեղճ շնիկս, որ կողքիս էր, ուրախացած,
պոչը շարժեց, մօտեցաւ: Քաղցած էի, շատ քաղ-
ցած, համ էլ ծարաւ պապակած, կարծես ներսս
կրակ ընկել վառում էր...

Դէս նայեցի, դէն նայեցի, տեսնեմ կողքիս
կաւէ կոտրած մի բարդանով (աման) թանէ ա-
պուր է դրած: Երևի դա տան մեծ-հարսի բե-
րածն էր, (նա մի փոքր քաղցր աչք ունէր իմ
վրա) և ամեն օր բարդանն իստակ, սրբած-լիզած
գտնելով, կարծել է թէ կերել եմ: Այն ինչ ես
միշտ վայր եմ ընկած անզգայ:

Շունս ապուրի կողքին հանգիստ պրպրգած,
մէկ լրկում է խփշտում, մէկ ինձ նայում վրնգ-
վրնգում:

Ապա թողեց թանապուրը, եկաւ թեիս վէրքն
սկսեց լիզվոթել: Նոր զգացի, որ թեւ արդէն ա-
ռաջուան պէս չէր ցաւում, շան լիզելուց էր, թէ
ինչ էր, լաւացել էր: Բայց ծարաւից պապակ
սիրտս վառվում էր, մէկն էլ խկի ներս չէր
մտնում, թէ մի պուտ ջուր ուզէի... Իսկ շան
լկած թանապուրը կողքիս էր... Ի՞նչ անէի, էլ
ճարս ի՞նչ էր... Մի կերպ ձեռքս մեկնեցի, քար-
դանն առայ, մինչև տակը պապակ դնչիս քաշե-
ցի: Մի բոլորէ կարծես սիրտս զովացաւ, բայց
ծարաւս էլի չսնցաւ...

Լուռ էր գոմը, ոչ ոք չը կար. գոմէջ ու եզ,
կով ու հորթեր կուշտ-կուռ կերած, ուռած-տըռ-
զած, շարան-շուրան պառկել, ձգվել, որոճում են,
մըշմըշում, անուշ, հանգիստ մրափում: Մէն-մէ-
նակ ես հանգիստ դադար չունէի, աչքս դուռն
էր...

Ախ, երբ պիտի մէկը ներս գար, որ մի պուտ
ջուր ուզէի, ծարաւ-պապակ վառվում էի, ներսս
կրակ, սիրտս դժոխք էր դարձել...

Բայց գոմի դուռը չէր բացվում, և ո՞ւմ
պէտքն էր որ բացվէր... ո՞ւմ դարդն էր, թէ խեղճ
մշակը ներսի գոմը անտէր, հիւանդ պառկած է
և կամ արդէն հոգին փչած՝ մեռած է... Է՛հ, ի՞նչ

հոգի պիտի «փչէր», մշակն աղի աչքում հոգի երբ ունի...

Անտէր մնար էդ կեանքը, գնայ կորչի, էլ յետ չը գայ ինձ համար... Գոնէ մայրս էլ կենդանի չէր, քոյր չունէի, եղբայր չը կար, որ գէթ մի պուտ պաղ ջուր տային... էլ ինչի՞ն էր պէտք էս կեանքը... Թող վար անցնէր, փշանար... էս աշխարհքը, փո՛ւշ աշխարհքը հարուստինն է, աղայինն է, խեղճ աղքատը, մշակն ինչի՞ է ծընվում...

Բայց ինչ էլ որ մտածէի ծարաւս իսկի մըտքիցս չէր դուրս գալիս։ Ուժ-կող արի, շունչս հաւաքած, սկսեցի գոռալ, կանչել լարինդած... Բայց իզուր, ո՛չ ոք լալկան ձայնս չառաւ, ներս չեկաւ... Մէկ էլ ամուր կանչեցի, աղաչեցի, պաղատեցի, թէև ինքս էլ չը գիտեմ ո՞ւմ... Բայց ի՞նչ օգուտ, մենակ շունս էր ինձ լսում, նա էլ սկսեց վրնդ-վրնգալ, սիրտս լցվեց... Փորձ արեցի վեր կենալ, գլուխս պտտեց, աչքերս մութմթնեցին, ու ես լալով, հեծկլտալով վայր ընկայ...

Լացի, լացի, սրտանց լացի, շատ լացի... աղաչեցի Արարչիս, որ կամ հոգիս առնէ պրծնեմ, կամ էս ցաւից ազատէ... Ախր ցաւը խեղճ-աղքատին, որը-եթումին ի՞նչ սաղ կը գար, ի՞նչպէս տանէր, դիմանար... Բայց Աստուած էլ ինձ երևի մոռացել էր, թոյլ ու անզօր լաց ու կոծս նրա ասեղ, վեհ գահին էլ չը հասաւ...

Ախ ինչ լաւ է, որ թշուառին, խեղճ աղ-

քատին աղա մարդիկ, «բարի» մարդիկ գէթ կուշտ լալու, արտասովելու իրաւունքից չեն զրկել... Լացը լաւ է... Եւ ես լացի... այնքան լացի, արտասովեցի, մինչ անզգայ քնեցի...

Առաւօտ էր. մութ մշուշը գոմն առել էր։ Աղբի հոտը, մալի շունչը ծխի նման կանգնել էր։ Եզ ու գոմէշ ոտի կանգնած, բառաչում են, փրնչատուժ. նրանք էլ քաղցած, ծարաւ էին։

Հէ, ամեն օր այդ ժամանակ մալը վաղուց դարմնած էր, թէ չէ գիտէք ի՞նչ կուտէի... բայց այդ օրը մշակ չը կար, պառկած էր. տանը մարդոց շատ պէտքն էր թէ կուշանայ... Ամեն բան իր ժամանակին միայն մշակից՝ ծառայից են պահանջում։ Ախր պարտքը էս աշխարհքում թոյլի համար է սահմանված, «գօռբան» պարտքը ի՞նչ կանէ... Իրաւունքն է նրանը, լոկ անսահման իրաւունքը...

Երևի շատ ուշ էր արդէն, ես ընազդմամբ զգացի այդ, բայց դեռ գոմի երթիքներն էլ բացած չէր։

Աչքս բացի, ծարաւս իսկոյն զգացի, բայց գիտէի, որ ուր որ են հիմա կը գան մալին դարմանը տալու, դէ, ախր խիղճ կունենան, մի պուտ ջուր էլ ինձ կը տան... Աչքերս էլի փակեցի, որ չ'զգամ, թէ բոպէները որքան կամաց են անցնում։

Յանկարծ մէկը ոտքով հրեց.

— Ծօ, շան լակոտ, հերիք չեղաւ շնթռկիս, հօրդ մշակ վե՛վ կայ էստեղ... Ել, բան-գործի աշէ, թէ չէ վախտին չքվէ...

— Տիքօ տացու ¹, դէ հիւանդ եմ, կը տեսնես, ճար ունենամ չե՛մ ելնել...

— Հիւանդ-միւսանդ ես չիտեմ, փարա կառնես— պիտի դատիս, սլամ մեղքն է որ դու հիւանդ ես...

— Դէ ի՞նչ էնեմ, տացու ջան, ես խօ կամքով չը հիւընդցայ, ձեր ոչխրին խոտը բերի, մրսեցայ...

— Կաշէս, կաշէս, շան լակոտին, սուտ հիւանդ է եղել, պառկել, մահանան էլ (պատճառ) մեր ոչխարը կը բռնէ... Դէ ել, չքվէ, հարամ-զադա, բողի լակոտ, թէ չէ քիչ էլ մնաս էստեղ, վե՛վ գիտէ ի՞նչ շառեր էնես...

Ու վրայիս միակ ծածկոց չուլ ֆէրէճիկն ուժով քաշեց, դէն գցեց...

Ականջներս հայհոյանքի շատ վաղուց էր սովորել, դա մշակի կեանքի «աղն ու համեմ» է, բայց այդ օրուան հայհոյանքը սիրտս ծակեց... «Բողի լակոտ»... Խղճուկ մօրս, մեռած մօրս սուրբ անունն էր աղբոտում... Խեղճ աղքատը ողջ աշխարհից բաժին ընկած մի կտոր սև հողի

¹) Ծան. «Տացու» — տիրացու խօսքի կրճատումն է, որ նշանակում է կարդացող:

մէջ էլ լիրբ աղայի սուր ճանկերից պիտի հանգիստ չունենայ... ոսկորներն էլ գերեզմանում հարուստ աղի հայհոյանքի առարկայ են... Է՛հ, ի՞նչ անեմ, ճակտիս գիրն էր... Ինչի՞ աղքատ էի ծընվել...

Կամաց-կամաց վեր կացայ, աչքերս իսկոյն մթնեցին, քիչ էր մնում վայր ընկնէի: Դէ սլ գիտէ քանի օր էր քաղցած փորս հացի պատառ չէր մտել... Պատից, սիւնից ամուր բռնած մի կերպ հասայ դրսի օդան: Տան մեծն՝ աղաս հաստ չիբուխը բերանին, լուռ նստած էր մեծ օջախի հէնց ափին:

— Աղա էամի ¹), Տիքօ տացուս դուրս կենէ. դու ի՞նչ կսես, երթամ, թէ չէ...

Խոժոռ դէմքը դարձաւ ինձի՝

— Է, որ կենաս կարծող եմ... չըքվիս պիտի, չըքվէ գնա...

— Դէ... հախս (վարձս) տուր, երթամ աղա...

— Հախ... ի՞նչ հախ կուզես, ծօ իշու ձագ...

— Ախր, աղա, օխտը ամիս դատել եմ...

— Կաշէս, կաշէս, ինչէր գիտէ, հարամ-զադա... Օխտը-մօխտը ես չիտեմ, աչքէս չըքվէ... հախ կուզես... քեզ ես տարով եմ բռնել, տարիվ թըմմէ (լրացրու) հախդ առ...

¹) Ծան. էամի, փաշա, աղա-էամի: տացու, աղա-տացու, ափար, կատաշ... պատուաւոր մակդիրներ են, որ գործածում են մեր գիւղերում իրանից մեծի հետ խօսելիս:

—Դէ հիւանդ եմ ինչըդ էնեմ... հախս թամամ (լրիւ) խօ չեմ ուզել, դատածինս տո՛ւր, երթամ...

—Օ՛, ես քու... բերնին աշէ... պապասընը...

էլ չը գիտեմ ինչ եղաւ:

Աչքս բացի դրանն ընկած եմ մէնակ:

Յուրա էր դուրսը, բութ ու բորան, օրը մթնել, թիփին կատղել, արև, երկինք մշուշի մէջ կորել էին: Էս աշխարհքի վերջն էր կարծես... «Օձն իր պորտով, հաւքն իր թևով» դուրս չէր գայ... Ո՞վ էր կեանքից, գլխից անցել, որ էդ թիփուն հոգի հաւտար, ոտ դուրս դնէր տան դռնից..

Մէնակ էի, պաղ-ծիւնին մէջ մէն-մէնակ: Լոկ շնիկս էր գլխիս կանգնած անգոնգում ու կարծես թէ ականջիս լուռ փսփսում... խօսում, ասում, որ «ես ու դուն ընկեր ենք, ես էլ եթում, տո՛ւն էլ եթում, ես էլ անտէր, դուն էլ անտէր... էս աշխարհքի խորթ զաւակներ... մեք ախպէր ենք... այնպէս չէ»...

1901 թուին

Գանձա

ԻՄ ԱԶԱՏԱՐԱՐԸ

(Հովուի յուշատետրից)

Գառներիս հօտը ցիր ու ցան արածում էր սիրուն ծաղիկների, դալար խոտերի մէջ: Հովիւ ընկերներս հեռու էին ինձնից, շատ հեռու..., բայց ես մէնակ չէի: Եւ ինչպէս կարելի է մայիսին մեր լեռներում մէնակ լինել...: Մանրիկ մանուշակներն իրանց խաժուժ աչքերով խլիլում էին երեսիս, սիրուն սէզն ու սիւմբուլ խոտը խալու պէս փռվել էր տակս, հապա խնկածաղիկը..., մեր ժամի կնդրուկի պէս բուրում էր չորս դիս: Խոտերի մէջ խումբ-խումբ ցցված կակաչներն էլ նորահարսի պէս, կաս-կարմիր փեշերը փռած, փռփռալով, լուռ մրմնջում էին մեղմ զեփիւռի հետ: Դէմ ու դէմս հսկայի պէս, թինկը տված լեռան լանջին, յոգնած ծերուկի պէս կռթնել, կշտին էր ընկել հինաւուրց ժայռը՝ լեռ ապառաժը...: Նրա կրծքից, խոր սրտից լուռ խոլով հոսում էր մօր արցունքի պէս պարզ ու վճիտ առուակը: Գլխիս վերև, ժայռի գլխին, առ-

տակի մօտ, ամեն տեղ անուշ ճուղողով ծլվում,
թռչկոտում էին ծիան ու արտուտը, լորն ու սա-
րեկը, մեղուն ու բզեզը, թիթեռն ու ճպուռը...:

Հովիւ ընկերներս հեռո՛ւ, շատ հեռո՛ւ էին
ինձնից, բայց ես մէնակ չէի...: Եւ ինչպէս կա-
րելի է մայիսին մեր լեռներում մենակ լինել...:
Հէ՛, բարձրում, էն շատ բարձրում, տես կարմիր
արեւն է ցոլցոլում, վառվում ու իր կճան-կըճ-
կըճան ճառագայթները, սուր սուրիները պէս, խը-
րած լեռների կատարի ճեպ-ճերմակ ձիւնին, ծա-
կում, ծակծկում է նրանց պսպղուն պաղ սիրտը:
Լուսինն էլ, դալուկ, դժգոյն գիշերուան շրջմուլիկ
լուսինն էլ, հիւանդոտ, գունատ տղի պէս, վառ
արեւից վախեցած, աչքերը խփխփելով, փախչում
էր երկնքի կապոյտ եզրից: Հապա սե ու սալի-
տակ գառնիկներին, սատանի ձագ ուլիկներին
միկոցն ու մայցը...: Միթէ՞ ես մենակ էի: Խօ-
սում էին, խաղում ինձ հետ բոլորը, ես լսում էի
նրանց, հասկանում նրանց ծլվան լեզուն, հետ-
ները խաղում, ու թէն չը գիտեմ ինչո՞ւ լսածս չեմ
կարող ասել, սրտիս զգացածը բերնով պատմել,
սակայն ես երջանիկ էի, շատ երջանիկ...:

Ասուլի սալտակ կատարն յանկարծ ամպի
թեթեւ քողն առաւ ամօթխած երեսին, կարծես
ռժասպառ էլ անկարող էր դիմադրել արևի լիւր
ճառագայթներին: Ամպը մեծացաւ, ամպը սեւ-

ցաւ: Արեւն էլ գլուխը կախած, կարծես նախան-
ձելով Աբուլի սարին, ինքն էլ մտաւ սե ամպի
տակ ու բաց-կապուտակ երկինքը պղտորվեց,
սևացաւ...: Օդը ծանրացաւ, խտացաւ, կարծես
երկինք ու գետին խօսք մէկ արած սեղմում,
ճգմում էին նրան: Թռչնիկները լռել էին, ծաղիկ
ու խոտ խոնարհել, գլուխները կախել, կարծես
վախենում էին սևցած երկնքից: Մենակ առուն,
անհոգ, անվախ առուն դեռ խոխոջում էր, կար-
կաչում. մերթ «սատանի» քամին ոլոր-մոլոր օձի
պէս գալարվելով, ուլուլալով, ճոնապարհի բարակ
փոշին բերանն առած, բարձրացնում էր վեր ու
երկինք-գետինք իրար խառնում...: Թեթեւ գորշ
ամպերը, կռունկների շարան-շուրան երամների
պէս լողում էին դէպ աղօթարան: Լուռ էր շուր-
ջըս, խաղաղ ու հանդարտ: Գառներին հօսն էլ
տանջող սօթից, թէ վերահաս վտանգի բնազդով
պաշարված, գուլուլվել, գունդ ու կծիկ եղել, ի-
րար ծոց էին մտել: Մենակ ես խենթ ու խելառ
առուակի պէս ոչինչ չէի զգում, նախագուշա-
կում: Մերթ վճիտ կոհակների միջից հանած քա-
րերս էի նետում դէպ ժայռի կատարը, լերան
լանջը, մերթ շուխտ ձեռքով շուր էի շաղ տա-
լիս, լողացնում լեռ ապառաժը...:

Յանկարծ ցուրտ քամին փարվելով երեսին,
անուշ երազների մէջ մրափողի պէս ինձ էլ սթա-
փեցրեց: Շուրջս դիտեցի, վար-վեր նայեցի, իս-
կոյն զգացի, որ անձրև պիտի գայ: Սիրտս կուտ-

քած, խաղա թողի, փոր-փորման վազեցի գառնե-
րիս մօտ, որ գիւղ քշեմ: Բայց սւշ էր արդէն...:
Իսկ գիւղը հեռու, արեւն էլ չը կար, չը գիտեմ
ամպերի տակն էր դեռ, Աբուլի հետ քշփշուամ, թէ
ոտք-ձեռք առած մօր գիրկն էր վազում:

Յարկարծ Աբուլն ամուր գոռաց ու քարօտ-
Քօրօղլին ամպերի ճարճատիւնի միջից պատաս-
խանեց շեշտակի շանթով: Յորդ անձրևի խոշոր
կաթիլները մէկը միւսի յետևից հաւար-հաւար
սկսեցին թափվել բոլոր ուժով:

Բայց ահա մի խուլ խշշոց լսվեց հեռուից ու
կատաղի բամուս գիւ սուլլոցի հետ սկսվեց խոշոր
կարկուտի ուժգին տարափը: Գառներս աւելի
գուլուկվեցին, իրար ծոց մօտան, ես էլ ժայռի
ծոցը: Սարից հեղեղ պրծաւ ու ահռելի վիշապի
պէս որոտալով, եկաւ լեռնի վայր ինձ անջատեց
անտէր հօտիցս:

Բայց, ախ, այն ինչ էր գալիս հեղեղի հետ
լեռան լանջից...: Չորս հատ գամբու, բրթոտ պո-
չերը քարշ գցած, դնչերը ցից, ոռնալով, ուլու-
լալով գալիս են ցած: Հօտս ցրրվեց, ցիր-ցան ե-
ղաւ...: Սատանի ձագ սև ուլերս մկկալով բար-
ձրանում էին ժայռն ի վեր, գառներս երկիւղից
որը կուշ եկել, գետին էր կպել, որն էլ բոլոր
ուժով թեթեւ ոտներին դու տալով, փախչում էին
լանջն ի վեր, երևի իրանք էլ չը գիտէին ուր:
Սևուկ «քուռա» գառս էլ, որ ողջ հօտիս ծաղիկն
էր ու ամենից շատ սիրելի ինձ, սև հերկի խոր

ախօսում նապաստակի պէս տափ մտած մեղմ
մայում էր:

Կեանքիս մէջ գայլ չէի տեսել ու սկզբից
կարծեցի թէ եկողները շներ են. անտէրներն
այնքան նման էին շան: Բայց, երբ մօտեցան,
ախ, սիրտս դողաց, աչքերս լցուան, քիչ էր մը-
նում լաց լինէի, շան բան չէր դա: Ընկան հօտիս
մէջ, մէկի վզից, մէկի դմակից ծամծմեցին, վայր
թափեցին: Կարծես մէկը, երկուսն, երեքն հերիք
չէր նրանց անկուշտ փորին..., ուզում էին ամ-
բողջ հօտս վերջացնել...: Մէկն էլ դունջը տըն-
կած, արիւնոտ շրթունքները լիզելով, լիզվոթե-
լով, ծուռն ու մուռ քայլերն ուղղեց դէպի
հերկը՝ «քուռա» գառս...: Էլ չը կարողացայ ես
ինձ զսպել, ակամայ արցունքն աչքերիցս թափ-
վեցին ու հեկեկալով, հեծկտալով, մի քար սեղ-
մած փոքրիկ բուռնեքիս մէջ, ջուրը ձեղքեցի ու
վազեցի գառիս մօտ, գազանի մօտ...: Բայց ան-
պիտանը կարծես ծրոծուկս էր գալիս, հեգնում
ինձ. դունջը տնկեց, մի խուլ ոռնոց հանեց ու
յետ դառնալով մի ուրիշ գառ գտաւ, ծամեց,
ծամծմեց...: Իսկ ես ուրախ, որ «քուռա» գառս
սաղ էր դեռ, գրկեցի ու թաց գետնին ինքս էլ
հետը պառկեցի, կուշ եկայ սև հերկի մէջ: Գայ-
լերն, առանց ուշք դարձնելու լաց ու կոծիս, ա-
ղաչանքիս, շարունակում էին իրանց գործը և ես
սրտատրոփ սպասում էի, թէ ահա շուտով հերթը
կը հասնի և իմ գառիս՝ «քուռա» գառիս, գուցէ

և ինձ... Գրկեցի գառիս, ուզում եմ փախչել, հեռան փախչել, գիւղ փախչել, բայց սիրտս երկիւղից թռթռում է, ոտներս գողգողում, վայր եմ ընկնում, նորից պառկում, գետնին կըպչում...:

Գայլերն ահռելի խրատելիւսներն պէս շուրջս ցցվեցին, պըպգեցին... ու գարշելի ոռնոցով կարծես հօտիս վերջին մնացորդը՝ «քուռա» գառս էին պահանջում: Դողը ջանս ընկաւ ու օրհասական յորդ արցունքը մահուան տօթի, քրտնքի պէս թրջեց երեսս:

— Գայլերն ինձի կուտեն... Ապա ջան, ախա ապա ջան (մայրիկ)...

Լացիս ձայնակցում էին ինձ լացացնողներն իրենց ոռնոցով: Բայց այդ անյոյս հեծկըլտանքիս մէջ յանկարծ լսեցի ինչ որ շան հաջոց: Չայնս կտրեցի, գայլերն էլ ինձ հետ ու մենք միասին ականջներս սրած սկսեցինք լսել մէկիս փրկութիւն, միւսիս կօրուստ սպառնացող ձայնը: Չայնը լռեց, ահն ու սարսափը նորից տիրեց ինձ, բայց երկու բոպէ չանցած, յանկարծ բլրակի յետևից երևացին երկու շուն: Երկաթի «խշտերը» (վզնոց) շխլշխկացնելով, ահռելի հաջոցով վազում էին դէպի մեզ: Աչքերիս չէի ուզում հաւատալ, մեր Ասլանն ու Ղափլանն էին (շան անուններ): Գայլերը մի անգամ էլ ոռնացին, իրար երես նայեցին ու բրթոտ պոչերը քաշ տալով փախան լեռնի վեր, շներն էլ նրանց յե-

տևից... Բայց լերան կէսը դեռ չէին ելել, Ղափլանը տեսաւ լանջին յոշոտված գառներին լէշը, կանգնեց, հոտմտած ու սկսեց գայլի պէս լափել, իսկ Ասլանն, առանց յետ նայելու, քշեց գայլերին, երևի նա ուզում էր իր պահած-պահպանած հօտի վրէժն առնել անգուլթ ցեղակիցներից...: Մերոնք շան հաջոցով գտան ինձ ու ողջ հօտիցս մնացած միակ գառիս՝ «քուռայիս» հետ տարան տուն: Երեկոյեան Ղափլանն եկաւ հետևելով ու մերոնք կարծելով թէ «հաւատարիմ» շունը գայլերին հալածելուց է յոգնել, սկսեցին փայփայել, լափ տալ: Ասլանը չը կար: Երեք օր յետոյ միայն նա տուն դարձաւ, բայց արիւնլուկի, բզիկ-բզիկ, թոյլ ոտներն հագիւ շարժելով, մեզստալով վայր ընկաւ ոչխարնոցի դրանը: Մերոնք հաւատացած, որ Ասլանը գայլերի հետ միս ուտելու էր գնացել, առանց ուշք դարձնելու իմ լաց ու կոծիս, հրացանով խփեցին խեղճին...:

Այդպէս է մարդոց օրէնքը...:

Երկաթը, շատ երկաթ ես չէի մոռանում Ասլանիս՝ իմ «ազատարարիս» ու ամեն անգամ այդ սև սարը գնալիս միշտ աչքերս արցունքով էին լցվում...:

1901 թ. ապրիլ

Գանձա

Կ Ր Ա Կ Ը...

— Ի՞նչ անենք, Նազըւ, արար - աշխարհ
ցանքսը պրծաւ, մեր արտերը սև մնաց, ո՛չ մի
տեղից սերմի դարու ճար չեղաւ...:

— Նստիմ, Գալօ, սերմը կըսես, բնադոնէն
(ուտելիք) հէ՛չ խաբար չես, մէ եփելում ալիւր
ըլլի ես չըլլի...:

— Աղջի, ալիւրն է՛լ պարպել է...:

— Պարպել է...:

Գալօն լռեց: Նազըւի հաղորդած սոսկալի
լուրը լեզուն փակեց: «Մէ եփելում ալիւր ըլլի
ես չըլլի»...: Մի շարաթ էր դոնէ դուռ ընկած
խեղճ Գալօ: սերմի ճար չէր կարողանում անել,
այժմ դրա վրա աւելացաւ և ուտելիքի՝ մի կտոր
չոր հացի հոգսը...: Ո՞ւմ դիմէր, ո՞վ առանց փող
մի բուռ հաց կը սեցնէր Գալօի պէս աղքատ,
անճար գիւղացուն, որի ութն անգամ գերդաս-
տանը մի զոյգ եղան պոչին էր նայում...: Դեռ
այդ եզները պիտի վճարէին և Գալօի հայրական
անսպառ ժառանգութիւն երկու հարիւր մանէթ

✓ պարտքի գէթ տարեկան տոկոսը: Անտէր ֆնարայդ պարտքը, որ ոչ վերջ ունէր, ոչ վախճան...: Տասնութեց տարուան սև-մութ պատմագրութիւն ունէր այդ անտէրը, որ շատ քչերին էր յայտնի:

Գալօին կարգելու (ամուսնացնելու) ժամանակ, նրա հայրը յիսուն բութի պարտք էր վերցրել Մարտիրոս աղայից, ու թէև տարեց տարի հայրն էլ, ինքն էլ, տալիս էին տոկոսը, բայց դարձեալ գիւղի գրագրի «հաշիւով» դարձել էր «երկու հարիւր» մանէթ...: Երկու հարիւր մանէթ պարտք ունեցող զիւղացուն էլ ո՞վ բան կը հաւատար...: Մինչդեռ Գալօին 50—60 մանէթի հաց էր պէտք. 2—3 սոմառ ցանելիք՝ սերմ, մի այդքան էլ ուտելիք, մինչև նորի հասնելը: Անխուսափելի կարիքը Գալօին էլ, կնոջն էլ լեզուն կապ էր ձգել: Լուռ էին, բայց երկուսն էլ անքուն, աչքերը բաց...: Երկու օրուան ալիւր չը կար էլ ո՞ւմ քունը կը տանէր...:

—Գալօ, զորթ Օննիկին հախը (վարձ) չէ՞ր տայ Մարտիրոս աղան, սօմառում գարի առնէիր, տեսնէինք Աստուած ինչ կուտար...:

—Ի՛նչ հախ, աղջի, էն շատո՞ւնց պարտքին շահին է հաշիւել, հըլը օրը տասն անգամ էլ ֆնացած շահը կուղէ, թէ չէ կըսէ եզներդ ու արտերդ «սիւղով» կառնեմ...: հիմի փափաք կուտայ մեզի...: Անցնող օրն էր, զուռ ու դրուկից վրա եղան, էսքան ասաց, թէ՛ արտերը թող ինձի տայ, ինքն էլ փողին շահին տեղը թող

«մարաբա» ¹⁾ գայ լինի, ուտելիքը տամ, բանմ էլ պարտքից պակսեցնեմ...:

Դարձեալ լռեցին, ու մարդ ու կին անքուն, կշտէ կուշտ դառնալով, մի հնար, մի ելք էին որոնում այդ անել, գիշերուան պէս սև-մութ դրութիւնից...:

Աշունք էր: Քաղը վերջանալու վրա էր: Մի կողմից էլ հայ-հաւար կըռւմ էին, մալ ու ոչխարի բերնից փախցնում գարու ու ցօրնի եղընները: Բերքը սկզբից թէև շատ լաւ էր, բայց այդ տարին սև-մութ տարի էր Գ.-եցոց համար: Քաղի կիսին կարկուտն եկաւ ցանքսի կէսը սրբեց տալաւ, շատ զիւղացու լացացրեց, տունն ու տեղը աւրեց ու մի շարք անջինջ «ես ի ներքոյ ստորալրեալների» թիւն էլ իրա կարգին աւելացրեց...:

Ամպ ու գամպ մի օր էր: Առաւօտից մանր անձրեւը մայիսուայ պէս մաղում էր: Դուրսը թօն ու թօնջանք, ցելս-ձխանք էր: Իրիկնադէմ էր: Օրնի սայլերը ճուլթիով, գուլթիով շարան-շարան մտնում են գիւղ: Հինգ սայլ մի անգամից թափում էին Մարտիրոս-աղի մեծ կալը: Նրանցից մէկն էլ Գալօն էր: Մի ժամուայ մէջ զիւղից

¹⁾ ԾԱՆՈ. Մարաբա—սեփականութիւնից զուրկ գիւղացի, որ փողի տոկոսի կամ պարտքի տեղ ամբողջ ընտանիքով ծառայ են մտնում:

գարու ահագին դէզը: Կարկուտը թարսի պէս
զիւղի այն կողմը չէր զարկել, ուր Գալօի արտերն
էին: Անտէր կարկուտն էլ, եղեամն էլ, ցաւ ու
փորձանք, պատուհասն էլ խեղ-անճարի, թոյլ-
աղքատի համար են միայն: Աստուած էլ կար-
ծես հարուստի կողմն է պահում, պաշտպա-
նում...:

Քանի Գալօն դռնէ դուռ մուրած, պարտքով
գնած սերմով իր համար էր ցանում արտերը,
կամ կարկուտն էր խփում, կամ երաշտն այրում,
կամ եղեամը սառեցնում, մուկը կտրում, ճիճուն
ուտում... իսկ այդ տարին, որ էլ «գանակը ոս-
կորին հասած», անճար մնացած, Մարտիրոս ա-
ղայի համար էր ցանել, ոչ կարկուտ մօտեցաւ
նրա արտերին, ոչ եղեամ, ոչ մուկ ու մօեղ
և այդ արտերից Գալօն քսան սայլ բնձի պէս
զարի քաղեց իր տղի ու աղջկաների հետ ու
պարտքի տոկոսի տեղ դիզեց Մարտիրոս աղայի
կալը...:

Անձրեն արդէն կտրել էր ու մութ, քամի գի-
շեր էր, երբ Գալօն տուն եկաւ: Շաբթով կրակի
երես չը տեսած թոնրի շուրջը աղայքն առել
ձուարել էր խեղճ Նազուլն:

— Ել բրթուճըմ հաց բեր, ուտենք, քնենք,
Նազուլ, էս վախոս ինչի՞ էք նստել...:

— Հաց բեր, կայ որ բերեմ... անօթի փորով
քնել կըլնի՞...:

— Աղչի, անաստուածներն էլի՞ ալիւր չեն
տուել...:

— Հացը թանգ է, կըսեն, քիչմ հատարով
ապրեցէք. հայ, սեւ-մութ ըլլիւր էս ապրուստը, որ
մենք կապրինք...:

Վերաւոր վագրի պէս խղր մոնչաց Գալօն ու
սեան հետ դիք կանգնած մնաց:

— Ափարս եկաւ... ապա ջան (մայրիկ), հաց
չը բերեց... Մինդրի տակից քաջքշելով, աչքերը
ճմռելով կանչում են փոքրերը...:

— Քա էլ ինչի՞ մոլրար, մնացիր, գնա երկու
հացըմ փոխ բեր դրկցանցէն, մէմ տղոցը ձէնը
կտրենք, տեսնենք ետե ինչ կենենք...:

— Էրթամ, էրթամ... չիբուխը վառելով, խոր
ներսից պատասխանեց խեղճ Գալօն...:

Դրկցանց տունը շատ մօտ էր՝ պատկից, բայց
կէս ժամից Գալօն հազիւ տուն դարձաւ, կռան
տակին մի քանի դարի հաց դրած: Աղքատի հացն
էլի պիտի կշտացնէր աղքատին, թէ չէ հարուս-
տի հացն էլ մարդ կլտացնէ...:

Մինտրի տակից վժվժալով դուրս թափան
մանր ու խոշոր ու շրջապատեցին փոքրիկ, կրոր
խոնջան (հացի ցածուտն սեղան), որի վրա կաւէ
բրէզանով պըպկել էր աղքատի սե օրուան ընկեր
աղի զմին (կանաչ):

— Ապա (մայրիկ) էսօր պա՞ս է...:

— Պա՞ս է, բալա՞ս, պա՞ս, կերէք, քնեցէք...:

Խեղճ տղայք, ասան ուտիս երբ էիք տեսել, որ պասն էիք հարցնում...:

Գալօն ձեռք չը տուեց բերած հացին, թէև ամենից առաջ հաց ուզողն ինքն էր: Նա լուռ նստած սեան հետ, բոլոր ուժով չիբուխի կծու ծուխը ներս էր քաշում ու սրտի փոթորկից շըրթունքները կրծոտելով, բուլա-քուլա դուրս թողնում: Լուռ էին բոլորն էլ. ամենքն իր գործով էր զբաղված: Տղայքն անխօս, հարամու պէս գարի, չոր հացն ու դմին բրթում արած, հաւար-հաւար կոխում էին բերաններն ինչքան տեղ կար: Նազլուն էլ մօտերը նստած, մի պատառ բերանը դնելով, դանդաղ, կարծես ակամայ ծամծամելով, շարունակում էր թեշիկը պտտացնել, որ Մարտիրոս աղայի թոռներին գուլբացու հասցնէր...: Միայն քամին լպիրշ հռհռոցով քրքշում էր, կարծես խեղճ Գալօի սև բաղդն էր ծաղրում... սրբտից խօսում...:

Յանկարծ գիւղում դալմադալ ընկաւ. ինչ որ բղաւոց, ճղաւոց, մարդիկ սրտապատառ վազում, վազվզում են: Գալօն, չարախինդ ժպիտն երեսին, կարծես բնագդմամբ, վեր թռաւ տեղից:

— Բն, էդ ի՞նչ դալմադալ է...:

— Ձե՞ս իմանալ... կրակը... կրակը... գոռալով դուրս թռաւ Գալօն:

— Կրակը... կրակը... եանդուն է... (հրդէհ) հասիք, Աստու սիրուն... նոր լավեց Գալօի յետքից դրսի հաւարը...:

«Եանդուն» էր: Ծուխն առել էր դիւղը: Դրունից դուրս եկողը վազում էր Մարտիրոս աղի մեծ կալը, որ մուխ ու բոցի մէջ կորել էր...: Քսան սայլնոց բրնձի պէս դարու դէզը, որ երէկ միայն Գալօի արտերից կրել, բերել, դիզել էին, դժոխքի պէս վառվում էր...: Քամին ու բոցը, բոցն ու քամին լպիրշ հռհռոցով գրկախառնվում, համբուրվում էին սև մութի մէջ...: Ամբողջ գիւղը գործի էր. որն եղանով, որը թիով, որը բահով, ծուխ ու բոցի մէջ նետված, աշխատում էին: Գալօն էլ նրանց մէջն էր. նոյն ժպիտն երեսին կրկնում, խառնխառնում էր օրանը: Բայց ո՞վ գիտէ հանգցներով, թէ՞ կրակն աւելի գորխըցնելու նպատակով...: Եւ Գալօի խորհրդաւոր ժպիտը մենակ չէր: Ծուխ ու բոցի մէջ շատերի դէմքին փայլում էր նոյն չարախինդ ժպիտը...:

Հրդէհը քանի գնում սաստկանում էր, տարածվում ու իր սոսկալի ճարճատիւնը քամու վռոցի հետ միացած, խառնում կանանց ու մանուկների ճիչ ու վայնասունին:

Կրակը սրբեց, մաքրեց տարաւ Մարտիրոս աղի ամբողջ կալն ու խոտի դէզերն էլ կէս արել, լսփել էր, երբ հազիւ կարողացան մի կերպ հանգցներ:

Կէս գիշեր անց ամբոխը ցրվեց: Գալօն էլ գնաց տուն ու կեանքին մէջ գէթ մի անգամ թէև քաղցած փորով, բայց հանգիստ, հովցած սրտով բռն մտաւ...:

W Կրակը մարաւ... ու իր հետ քանի վառված,
Գալօի պէս դաղված սրտերի կրակ մարեց...:

W Բայց Մարտիրոս աղի մեծ կալից դեռ եր-
կար գալիս էր խոտ-օրանի խանձահոտը, որ իր
անդուլթ գէշ գործերի արժանաւոր խոռնկ-կընդ-
րուկն էր...:

1902 թ. մարտ

Սաթիս

«ՍԵՒ-ՄՈՒԹ ՀԱՐՍՆԻՔ...»

(Տաճկահայ գաղթականների կեանքից)

Մի ամիս էր, ինչ Ռէս-Սըքէի ¹⁾ որդին՝
Կրպէն մեռել էր: Ինչքան հեշտ է հեռուից ասել
«մեռել էր»... Մի մտէք գաղթական Ռէսի տուն,
տեսէք ինչ լաց, սուգ ու շիւան էր ընկել... Ախր
խեղճը չորրորդ ջահէլ-Ջիւան «բալէն» էր թա-
ղել...: Անտէր մահն էլ կարծես ջահէլն է սիրում
ու նրանցից էլ լաւը, քաջը միշտ ջոկում... Տա-
րիքն առած, ոտքից-ձեռքից ընկած ծերը ճամն է
պէտք. մայն էլ նրան կարծես զօռով է տա-
նում...: Քանի անգամ ծեր Ռէսը արցունքն աչ-
քին աղաչել էր «հոգէառին», պաղատել, որ իր
որդոց, բալիկների փոխարէն իր չոր հոգին առնէ
տանի... Բայց «գրողի» ինչի՞ն է պէտք չոր հո-
գին... Անտէր մահն էլ կարծես ջահէլն է սի-
րում...

¹⁾ Ման. Ռէս՝ առաջնորդ, քեօխուա, գիւղի ա-
ռաջաւոր:

Դեռ «վաթանում»՝ անուշ երկրում խեղճ Ռէսի երեք որդին՝ Ղըրօն, Ափօն ու Մրտօն ընդհան «սարի» մեծ կռվում... Այն ժամանակ Ռէս-Սրքէն չը լացեց: Ձագը կորցրած ծեր վագրի պէս նա կատաղեց, մոնչաց ու, երբ երեք «բալիկները» արիւնջուայ հսկայ դին պատուով, շքով սև-մայր հողին պահ տուեց, գերեզմանից էլ տուն չեկաւ...: Տարիներով պատեանի մէջ հանգիստ քնած կեռ թուրը մի անգամ էլ մէջքին կապեց ու «մեծ կռուից» ողջ մնացած գիւղի ջահէլ կրտրիճներին իր շուրջն առած, մութ գիշերով վրա տուեց քիւրդ Հոսանի՝ իր քերուայի օբային...:

Հէյ, մութի մէջ ինչեր ասես չեն լինում... Արւն իսկի օր-ցերեկով այնքան արիւն չէ տեսել, որքան վախկոտ, դժգոյն լուսինն ամալի տակից մութ գիշերով է դիտել...

Օբան քանդվեց... Մայր ու մանկի ճիչն ու լացը սար-ձոր բռնեց... Լերան լանջի ծաղիկ ու խոտ կարմիր ներկվեց, արիւն խմեց, մարդու արիւն, քրդի արիւն... և այդ արեան յորդ հեղեղը Ռէս-Սրքէի սրտի կրակն հաղիւ մարեց, հանգցրեց...: «Արիւնի դէմ արիւն պիտի թափվի» ախր...: Այդ է սարի վայրի մարդու դաւանանքը... Եւ Սրքէի սիրտը հովցաւ...: Բայց այն օրից այդ սարերում, արիւն-կրակ լեռներում էլ հայի հոտ չը մնաց...: Ռէս-Սրքէն էլ ամենից վերջ քօշը քաշեց սև սարերից, իր վաթանից ու իր տուն-տեղ՝ մալ ու ապրանք, իր պապերի, հին

քաջերի նուիրական գերեզման, դազան քրդին բաժին թողած, մանր ու խոշոր քիւլֆաթն առաւ հաղիւ մի կերպ այստեղ ընկաւ...:

«Քօշը քաշեց»... Ինչ հեշտ բան էր քօշը քաշել, երկրից դաղթել...: Ախր էդ սուրբ վաթան-հողի, սար ու քարի, դաշտ ու ձորի, ամեն քերծի-քարափի հետ կապված է սուրբ մի յիշատակ — Ռէսի կեանքից մի արկած: Ապա այն իր պապի հիմնած «ժամն» (եկեղեցի) ու տոնը, մեծ Ռէսի բերդ օջախը...: Իր պապերի, նախնիքների նուիրական շիրիմները... հեշտ էր թողնել ու հեռանալ...: Իսկ այժմ այստեղ, այս փուշ երկրում, վերան երկրում հոգուն մօտիկ, սրտից խօսող ինչ ունէր խեղճ, պանդուխտ Սրքէն... Հոգն էլ օտար, ջուրն էլ օտար, կարծես երկինքն էլ ուրիշ էր այս երկրում...: Են լեռների, դիք լեռների պարզ ու յստակ կապուտակին նման չէր... և գիշերը դաժան-դժգոյն ծեր լուսինն էլ գաղթականին խոռ աչքով էր միշտ նայում...:

Եւ այս օտար երկնքի տակ խեղճ Ռէսի թե ու թիկունք երեսնամեայ ջահէլ-ջիւան Կրպէն մեռաւ... բալէն մեռաւ...: Սրքէն լացեց: Էն սարերի ծեր առիւծը, որ ապառաժ, ժեռ-քար սրտով ոչ մի քրդից յետ չէր մնում, այսօր նրստած, թե ու թիկունք գիւղի թափած աղի-աղի արտասվում էր...:

11 Կրպէն մեռաւ... էլ ո՞վ պիտի իր քուլֆաթին, քսաներկու ջան մեծ ու փոքրին հաց հասցնէ...

ծեր Ռէսը... քսան տարի էր խեղճը գործի ձեռք
չէր առել: Բա ի՞նչ անէր... Թոռնիկները...
բալիկները...: Ենէր մուրաբ... Այն օջախի, դով-
լաթի տէր, հարիւր քիւրդ բէկ, շուն ու շնուոր
կերակրող՝ կշտացնող Ռէս-Սըքէն գոնեան ընկ-
նիր հաց մուրար... Վայ փշանաս, դու փոշ
աշխարհք... Դէ փուլ արի, էլ ի՞նչի ես շուռ
գալիս...

Եւ արցունքը, «դարիբի» դառն, յորդ ար-
ցունքը ծերի աչքից, արնոտ-դարտոտ կնճկների
աբանքից հեղեղի պէս հոսեցին...

Կրպէն մեռաւ... պէտք էր թաղել, բայց ուր
թաղէր, Ռէս-Սըքէն գերեզմանի տեղ էլ չունէր...
Օտար հողը, այդ սառն հողը բանդուխտի դին
ներս կաննէր...

է՛հ, օրօցքդ կոտորի, դարիբ, գերեզմանդ էլ
պիտի մուրաս...:

Դէ լաց, Սըքէ, մեծ սարերի ծեր Ռէս, լա-
ցիդ մէջ էլ մենակ ես... օտար սարեր, օտար ձո-
րեր խեղճ լացիդ էլ ձէն չեն տալ...

Մի ամիս էր ինչ Ռէսի որդին՝ Կրպէն մե-
ռել էր: Դաժան ձմեռ է, կատաղի ձմեռ: Քամին
վրո-հա վրո փչում է փչում, կարծես թէ ձմրան
սառնամանիքից սառած-փէտացած, մի ծակէ
փնդրում, որ լեղապատառ ներս ընկնի, տաքնայ...
Դաղթականի տան ծակ-ճեղն է պակաս... Վըզզ...

Փչում է ներս, պատէ պատ խփվում, քիթ-բերան
ջարդում, ապա նեղացած կարծր քարերից, իր
պաղ թևերով տան մէջտեղ նստած, իրար ծոց
մտած խեղճ մանկիկների մարմինն է գրկում ու
ականջներին կարծես թէ ինչ որ բան է փսփսում:
Եւ մանկիկները գունատ ու նիհար, քիթ-երես
կապտած, քամու գէշ լեզուն կարծես հասկացած,
իրար են կպչում, խոտէ խսիրի կոշտ հովանու
տակ դողում, անգանգում...

— Նանէ, ցուրտ ա... Ափօն չեկաւ... կըն-
ծըլնծալով կանչում է խեղճ Զայրիկը:

— Հա, բալէ ջան, Ափօն կ'իգայ, փէտ կը բե-
րայ, վառենք տաքնանք:

— Նանէ, Կրպէս երբ կ'իգայ...

— Կ'իգայ..., բալէս..., կ'իգայ...:

Էլ խեղճ կնոջ ձայնը կտրվեց: Անտէր, թը-
շուառ, անբաղդ մարդի միակ ընկեր դառն ար-
ցունքը ահոս ձգեց ցրտից կապտած ջահէլ կնոջ
թարմ դէմքին... Ծաղիկն էր դա՝ Ռէսի հարսը,
Կրպէի խեղճ այրի կինը:

Տան մեծերը, տղայ ու կին գնացել էին հա-
րկանի մօտ գոմերը տաքնալու, իսկ Ծաղիկը,
Իբրե ջահէլ, սգւոր այրի, տանն էր մնացել փոք-
րիկներին նայելու:

Երեկոյ էր: Խոլ-խաւարը խեղճի արցունք,
քաղց ու ծարաւ, հազար-մի դարտ, ցաւ ու տան-
ջանք, գեղիս հարուստի տուփանք, վայելք, խինդ,
հոհոց, ուրախ կանչեր գիրկն էր առել, իրար

* խառնել... Բայց խաւարը, ցուրտն ու մութը ինչի՞ն են պէտք հարուստի: Թող գաղթական Ռէս-Սրքէն դարտ անի, որ ճրագում մի վառելու ձէթ չունի...:

— Հէյ դու երկինք, ինչ կը լինէր որ այդ սև մութի ու ձմրան պէս մահն էլ մենակ խեղճին տայիր...: Դաժան մահը հարուստին ի՞նչ սաղ կուգայ... Բայց չէ... Լաւ է, այդպէս լաւ է... Տանջանք, տանջանք, գոնէ բոլորս էլ հողի տակ պիտի մտնենք... Գէթ մի տեղ կայ, ուր բոլորս էլ հաւասար ենք... Այնտեղ էլ խօսմ աղքատ, հարուստ, հոօր ու թոյլ լինելու չէ... Լուռ խորհում էր Ռէս-Սրքէն ցուրտ մութի մէջ: Կծու ծուխը քուլա-քուլա դուրս տալով, օջախի մէջ փրփրում էր թաց աթարի մի կտոր: Ծուխը լաւ էր, ախր կրակի սոսկ գոյութեան գէթ վկայ էր... Եւ Ռէսի քսաներկու ջան ընտանիքը այդ լոկ յուսով տաքացած, հազար պատառ փախսի տակ մի տեղ ժողովված պատրաստվում էր սև գիշերուան հանգստեան...

— Թրախկ... Թըրուխկ... դուռը զարկին:

— Ո՞վ ա, բալէ, էս վախտին...

Երկու հոգի մեծ մուշտակով փաթաթված, ձիւնակոլով ներս մտան: Մէկը գլաւա (գիւղական տանուտէր) Փաշան էր, մէկն էլ հարուստ Միքէլ աղան...:

— Բարի իրիկուն, Ռէս-Սրքէ, էս վախտիս էլ մարդ պառկի՛:

— Աստու բարին, հազար բարին, Գլաւնի աղա, Միքէլ քեօխուայ... Հա, ուշացել ենք... անտէր մարդը շատունց պիտի հողի տակին պառկած եղնի...

Զափ-զարմացած անակնկալ հիւրերին, պատասխանեց Ռէս-Սրքէն ու խեղճ քնած մանկիկներին վրայից քաշեց չուլը, որ հիւրերին տայ նստեն...

— Պէտք չէ, Ռէս, պէտք չէ, լաւ է... Թոյլ չը տուին հիւրերը ու պաղ քարին իրար կողքի պըպըղեցին:

Գլաւան հանեց կռան տակից մի «դէստ լօշ» հաց, կարագ, մածուն ու մի կտոր էլ ճիւղանիւր դրեց տղոց չուլ վերմակի քղանցքին:

— Ռէս, պատմուտէ, տղաքը կուտեն...

— Շնորհակալ եմ, Գլաւնի աղա, Աստուած օջաղդ շէն պախա...

Ռէսը ապշած, զարմացել էր Գլաւնի աղի առատաձեռն ողորմութեան, չէ՞ աղաներն առհասարակ ողորմութիւնն օր-ցերեկով են անում, ինչո՞ւ, «Գլաւնին» ուշ գիշերուան այդ պահուն էր «առատ» ձեռքը բաց անում...:

Մի քիչ դէսից-դէնից ասին, լսեցին, իրար «քէֆ-հալ», առողջութիւն հարցրին, կարծես ճիշտ որ շատ պէտք բան էր մէկի «հալը» միւսին... ապա անցան բուն գործին: Հէ, այդ մարդիկը,

մեծ մարդիկը, գիւղի ջուխտակ «կոլլոնները» տխր
ինչի՞ են եկել...

Ռէս-Սրբէի Ծաղիկ հարսը Գլաւայի այրի
տղին կոզէին: Պատառը լաւ, շատ լաւն էր...
Համ գեղեցիկ, համ էժան...: Հարուստը որ այդ
«հաշիւը» չը գիտնայ, փողի տէր էրբ կը դառ-
նայ... Ուրիշ բան էր թէ մսացու մալ առնէին,
կամ լծու եզ, կամ կթի կով, ձի ու ոչխար...
«էդ ապրանքը վրա կը դնէ (կաւելացնէ), քեար
կը բերէ... Կնիկն ինչ է, ձեռաց հէճաթ (գործիք)
տանդ գործը եօլա տարաւ, հերիք է»...: Բայց
Ռէսի հարսն ուրիշ էր... համ գեղեցիկ, համ է-
ժան... դրա համար, «մուշտարիներն» այդքան
սրտանց, տաք-տաք կպան...:

Քանի, քանի մարդ ղրկեցին, երբ չեղաւ,
այժմ Գլաւան ինքը անձամբ էր եկել:

— Գլաւնի, քիւ խօր պատանք սիրես, թող
զիս, ես խարս չունեմ կարգելու... էնտոր «կա-
բազ» գերեզմանն ա... սե գերեզման...:

Այդ միջոցին չուլ չարսաւի արանքից մա-
նուկները գաղտագողի տեսան հացը, կարագ, պա-
նիր... սկիւր ու մերկ վժվժալով դուրս թա-
փան... Ռէս-Սրբէն խոժոռովեց. մէկ մի տղին, մէկ
միւսին զայրացաւ... բայց ինչ հոգն է անմեղ
մանկան, թէ այդ հացի մի պատառը ինչ գին
ունէր, կամ ինչ մտքով էր բերած... էլ կը զրս-
պըվի մանկան քաղցը, ճիչն ու լացը, երբ

տեսել է իր առաջին հաց ու պանիր, կարագ,
մածուն...

Գիշեր անցաւ...: Ծրագի գուշն էլ, ձէթն էլ
խստակ պարպել էր: Ռէս-Սրբէի հիւրերն ուրախ
«վացծուն» (60) մանէթ համբեցին, խօսակցելով
մութի միջից դուրս ելան...:

Քաղցը, սովը, ստիպեցին խեղճ ծերուկին
իր հարազատ հարսին ծախել...: Ռէսը լուռ էր,
ձէն-ձուգ չը կար... Սե մութի մէջ այդ գի-
շերուան սե անցքից, խեղճ ծերուկը քարա-
ցել էր, քար դարձել... Լոկ չարսաւի, չուլ
չարսաւի արանքից մի կանացի մեզմ մղկտոց էր
գալիս...:

Երեկոյ էր, ձմրան պարզկայ մի երեկոյ: Նոր
լուսինը, ծեր լուսինը լերան լանջից ճանկաթե-
լով, վեր էր գալիս ու ստաղերին՝ նաժիշտներին
իր վաղորդեան «բարիբրիկուն»-ը տալիս, երբ Ռէ-
սի տունը մտան դաւուլ-գունով, դաւադալով
գիւղի հարուստ Գլաւայի մաղըւորը:

Որբեայրու հարսանիքին գիւղի կարգով դա-
ւուլ-գունա չէ լինում... Բայց չէ որ կարգ, սո-
վորութիւն ու օրէնք միշտ աղքատի, չունեորի
համար են լոկ սահմանված... Հարուստի ինչ հոգն
է կարգը, հին պապերի սուրբ աւանդը...: Գլա-
ւայի շատ պէտքն էր, թէ խեղճ Ռէսի արիւնլուայ

սգւոր սրտում աւելի մեծ «դաւուլ-զուռնա» է
խփում...:

Գեառի նման արադ հոսեց: Մի անկիւնում
հարայ-հրոց, զամաղալով խմում են, միւսում
դրկից մի քանի կին թալուկ հարսին, խեղճ Ծա-
ղիկին հաղցնում, տան կանայքն էլ, մանր ու խո-
շոր շուրջը պատած հոնգուր-հոնգուր հեկեկալով,
աղիտղորմ ողբ ասում...:

Լուռ էր Սրբէն: Բոլոր ուժով, շրթունքները
կրծոտելով, նա զսպում էր փղձկող սրտի յառա-
ջանքը ու մեծ ճիգով խեղդում, ծածկում սրտի
դռներ՝ ջուխտ աչքերի դռնն արցունք:

Արադի մեծ բաժակն առած դարձաւ նրան:
Գլաւան՝

— Ռէս, սաղ ըլլիս, աչքերդ լոյս... Ի՞նչ ես
թթվել (տխրել) քէֆ էրէ...

— Էլ խերիք ա, Գլաւնի աղա, էս սաղու-
թեն խարամ եղնի... Իմ աչք շատունց խա-
ւարել ա, իմ տուն շրւան, սգւոր ա... Էլ խէ-
րիք ա..., դացէք, դացէք, ձեր տուն խմէք, քէֆ
արէք...

Հարսը տարան...: Երկու կանայք գու-
նատ Ծաղկի ջուխտ թևերի տակն անցած կի-
սակենդան նորահարսին բերին առաջ քար-
քաշան, որ Ռէսին՝ հին կեսրայրին ձեռքն համ-
բուրէ, օրհնէնքն առնէ, վերջին մնաս բարեն
ասէ...

Սիրտը փղձկաց Ռէս-Սրբէի, հոնգուր-հոն-

գուր հեկեկաց...: Նա իր կեանքում ոչ մի զիշեշ
այդքան անխիղճ չէր տանջվել..., հարսի յետքից
վերջին օրհնէնքը մըմնջաց՝

— «Սեւ մուր խարսնիք» էդնի, բալէս... էդոր
խամար քե խետ բերի վաթանէն...

1902 թ. մարտ
Սաթխա

«ԴԱՏԱՍՏԱՆ ԿԱՅ...»:

—Աստծու սիրուն, իւզբաշի¹⁾, տունս աւ-
րել են, դուռս սե քարով են շարել..., ախր աշ-
խարհքն օրէնք կայ..., ալան-թալան խօ չէ...:

Արցունքն աչքերին գիւղի «սխօտի» (ժողով)
մէջ գանգատվում էր այրի Աննան, որի վեց հատ
անտէր-անտիրական որբերին կերակրող միակ
արտը կարապետ աղի հօտը կերել, արմատահան
էր արել:

Չարմանալի բան է, կարծես ընդհանուր
օրէնք է, որտեղ ինչ չը կայ, այնտեղ այդ մա-
սին տմենից շատ երազներ են տեսնում...

«Ախր աշխարհքն օրէնք կայ»... Յիմար կին,
որտեղ ես դու «օրէնք» տեսել խեղճի համար, երբ
է աղքատն «արդարութիւն» գտել այս փուշ աշ-
խարհքում, այն էլ գիւղում...:

Եօթն օրուան մեռած էր Աննայի ամուսինը,

—

¹⁾ Ծանօթ. «Իւզբաշի»՝ գիւղական տանուտէրի
օգնական:

Ակօր հետ փախաւ, գնաց, կատղեցրեց գիւղի բոլոր հարուստներին: Ինչ էլ լինէր, եղածն եղել, անցել էր. երկու շաբաթ աղջիկ տղայ՝ Ակօն-Աննան գիշեր ու զօր մէն-մէնակ սար-ձոր չափել, ձեւել էին...: Էլ ճարն ի՞նչ էր..., պսակեցին:

Բայց ի՞նչ օգուտ, չէ՞ որ Աննան դարձեալ սիրուն գեղեցիկ էր, իսկ դրացու ունեցածից ինչ որ սիրուն, գեղեցիկ է, հէնց բոլորի աչքը գիւղում կարծես նրա վրա է: Եւ ով ուժեղ, հարուստ, զորեղ, «զօռքա» է միշտ կաշխատի դրացուց խել գեղեցիկը, կի՞ն է եղել, կով, թէ մի ձի միկնոյն է...:

Ախր կինն էլ գիւղում «մալ» է՝ տպրանք է... Ահա այսպէս Աննան սիրուն, գեղեցիկ էր, իսկ Մարգարն էլ իւզբաշի, ձեռքը «օրէնք», իրաւունք կար, ի՞նչի չօգտվէր հանգամանքից, մանաւանդ որ Աննան այրի, տէր-տիրական էլ չունէր: Եւ Մարգարը ուզածին պէս օգտվում էր հանգամանքից...

Գարուն էր, ապրիլի վերջերը: Փ... ղիւղը նեղ օրի էր: Յանքը դեռ չէին վերջացրել. մէկի սերմն էր պակաս, փող չունէր՝ առնէր, միւսը սերմը բնադոն էր արել (ուտելիք), այժմ՝ վիզը ծռած, դոնէ դուռ ընկած, հարողստներէ՝ սրանրա շէմէր մաշում, խնդրում, աղաչում, որ մի քանի մանէթ մուրհակով՝ շահով տան, սերմ

առնի, հաց առնի... երրորդը փող գտել է մի կերպով, հաց չէ ճարվում, որ գնէ, ճարվածն էլ թանգ—կրակ է, չորրորդի եզը դաբաղ է եղել լուծը գետինն է թողել, հինգերորդի արտ-չայիրը խել-տուել են, ոչ սերմ ունի, ոչ ցանքսի տեղ... և այլն և այլն և այլն:

Սերմի, հացի պակասութիւն..., մալ, ոչխարի հիւանդութիւն... Հէ, գիտէ՞ք թէ ի՞նչ կրակ—պատիժ է գիւղացի խեղճ մարդու համար... Ո՛չ մի բանի «չը կան» այնքան զգալի չէ գիւղերում, որքան հացի, հողի, մալի, խոտի «չը կան»՝ կարիքը...:

Նախորդ տարին հացը մրսել էր Փ...ում: Դէ, ով ունէր, ժամանակին՝ հէնց ձմրանօք գնաց առաւ գարնան սերմի, բնադոնի պաշարը: Բայց վա՛յն եկաւ չունևորի, խեղճ աղքատի սև հալին... ի՞նչով առնէր. անտէր տանն էլ ծախելու բան չէր մնացել: Մի ջուխտ եզը, մէջքից ծռած մի պառաւ կին, մէկ էլ ինքն ու արօրը...: Թէ գին տային հինգ-վեց մանրունք աղջիկներին, խեղճը այն էլ կը ծախէր, բայց այդ անտէր «ապրանքն» էլ չը կարմրած չէ ծախվում...: Միակ ճարը «ես ի ներքոյ...»-ն էր մնացել: Է՛հ, ի՞նչ անես, աղքատ-մաղքատ, խօս մանօթի մեռնելու չես: Յորեն-զարու բարաթի էլ կարգը գիտէ՞ք, «չարեքով» է մեր գիւղերում, չորս կօտ ¹⁾ մրսած, փտած

¹⁾ Կօտը—մի փութէ մօտաւորապէս:

գարուն վեց ամսուան մի կօտ տոկոս պիտի տաս, մնացածն էլ «պիսիր» (ղրագիր) աղան ու իր խեղճը...

Բայց մի դարդ կար, այդ դարդին հէջ ճար չը կար... Իւզբաշին ու խաղնաշին (զանձապահ) եկել մախթին (հարկ) կուղէին...

— Տիրացու Մարգար, ախր էն օրն ես տուի, դուն էլ ըսիր թէ վեց շահի (30 կ.) մնաց պակաս...

— Վեց-մեց չը գիտեմ, տուել ես բեր «կուխտանցիադ» (ստացական), քեզի կըսեմ երկու մանէթ է պակաս, մէ մանէթմ ալ «սաբալդէդ» (արենդ)... Ձեռ տայ՝ էգուան չափառ (страж-никъ) կուգայ, խաղէն կուտաս...

— Իւզբաշի ջան, Աստուած ունիս, խիղճ ունիս, չէ՞ դու ըսիր «կուխտանցիա» տպած չը կայ, պրիստաւէն պիտի գայ, որ գայ՝ կը տամ...

— Ձէնդ կարէ, շուն-շանորդի, ես քու փաբադ «ատկա՞դ» կէնեմ... բերնին աշէ... ես իօ ջերս դնելու չեմ, ախր խաղնան պիտի տամ...

«էգուանն» (էգուց) անցաւ. չափառն եկաւ, վայ ֆ... գիւղի էն աղքատի սև հալին, ով իւզբաշու խաթրին, քէֆին կամ թէ զէհին էր դիպել... Հորթ ու մողի, աման-չաման, էլ տանն ինչ որ ճանկ ձգեց՝ «տորդի» հանեց, ծախեց-ծխեց ու մի անգամ առած հարկը, որ Աստուած էլ, մարդն էլ գիտէր, թէ որ սև-մութ մկիտանի «խաղնան» մտաւ, երկրորդ անգամ հաւաքեց...

Բայց թէ առա՛ մէկը եղաւ ձայն հանող... Ո՛ւր ձայն հանեն, ո՛վ ձայն հանէ... Ախր գիւղի «խածանները»՝ աղաները իրանց բաժինն առաջուց մկիտանում վայելել են. անուշ արել...: «Շունը շընից, ախր երկուսն էլ մէկ տնից», էլ ժւր ձէն-ձուգ կը հանեն... Իսկ աղքատը, խեղճ թշուառը երբ սիրտ կանէ ձայն հանել, թէ հանէ էլ ո՛վ է նրա ձայնին լսող, իմացող, չէ՞ որ գլխին հարկը տեղից կը «բամբեն», ձայնն հէնց բերնի մէջ կը խեղդեն...:

Խեղճ Աննան էլ հարկը պակաս տուողներէ դասից էր: Մի երեկոյ յոգնած-բեզբած արտից դեռ նոր էր տուն դարձել, երբ իւզբաշին ու խաղնաշին, հետներն երկու չափառ առած, խեղճի դուռը կտրեցին: Բայց Մարգարն էլ ախր մարդ էր, խօմայդ այրի կնկան հետ էլ ուրիշի տէս վարվելու չէր... Դռնից ձայնեց, մի կողմ կանչեց, երկարբարակ խրատեց, որ թարսութիւն էլ չանէ, մի խօսք մենակ թող իրեն տայ, մի անգամ «հա» (այո) բերնով պսէ, ինքն իր ջերից հանէ կուտայ հարկն ու խարճը և Աննայի «փէշքէաշն» էլ աշբին վրա, գլխուն վրա... պատրաստ է...

— Դու էդ խելքիդ «քշօ» ըսէ, իւզբաշի..., ես շան ծիծ չեմ ծծել մօրէս... իմ նամուսըս գլխէս վեր է, թող անունըս եխելուն, հոգիս բերնէս եխէ, պըծնի... էդ քու փողդ էլ գլուխդ ուտէ, ձեռքէդ եկածն էրէ, ապրիս, ջնսիդ կըյնի (ցեղիդ վայել է), դատձդ տար արաղի տուր, զըխ-

տըվէ (խմիր) ... էդ անօթի փորդ պիտի կըշտանայ...

Սօսքը կիսատ՝ ապտակն եկաւ երեսին...

— Քալէք, ծօ ներս, էս դանջդին ունեցածը տարէք, ծախէք, մէկ էլ ընի խօսքը ճանչէ...

Քունջ ու բուջախ, տուն-դուռ իրար խառնեցին... երկու փոքրիկ փարխած գտան (պղնձէ աման) բանի պէտք: Աննան լուռ էր, աչքերն ուռած, սրտի ցաւից, բարկութիւնից շրթունքներն էր կըծոտում .. Բայց ի՞նչ անէր, ինքը թոյլ ու անզօր մի կին անպաշտպան, իսկ թշնամին ուժով, զօռով, լիբբ, անսամօթ անզգամ...:

— Ծօ, գզիր ես ինչ շան որդի, իսի ջուախն էլ առ տար, գարին կուտանք չափոներուն ձիւրուն, ախր էսոնց (սրանց) հարկին համար են եկել, ես խօ ամբէս ապուռ չեմ...

Գզիրն առաւ, շալկեց տարաւ երկու կօտնոց ջուալը, Աննան լալով ամուր բռնեց յետեից...:

— Ծօ, անաստուած, դու անհոգի, հարկիդ երեք դաթը առար (եռապատիկ), էլ էդ գարին հօր կը տանես... տունս բռնում ալիւր չը կայ... արախ սերմէն յետ եմ առել, էս տղաքս չօռ ուտեն...

Քաշեց, ձգեց ջուալը վայր: Էլ ինչ եղաւ, չը գիտեմ...:

Միւս օրը արտը կիսատ, Աննան հիւանդ, քիթ ու բերան արիւնլուիկ պառկած էր. Սաթի

պէս սե, ջուխտ աչքերից արտասուքը աղբիւրի պէս հոսում էր ու կապուտկած շրթունքներով աղի-լեղի, արիւնլուիկ սրտի խորքից ինքն իրա հետ խօսում էր՝

— Դէ օրէնքի, խղճի տեսէք... համ մալս (ապրանք) տամ, ունեցածս քաշենք-քշեն, զօռով տանեն, շան պէս ուտեն. զխտվին, համ ինձի էս օրը զցեն, ծեծեն, ջարդեն, արիւնլուիկ դարձնեն... փարս (փող) չունեմ, խեղճ աղքատ եմ, էս նամո՞ւսս էլ իմս չէ... Հէյ Աստուած ջան, ախր վերը «դաստասան կայ»... օրէնք կայ... էդ անհոգի շուն իւզբաշու լակոտները իմ տղոցս օրին պիտի չը թողնեն... Թէ չէ կամար էդ կապուտը էլ ինչի՞ է... վերն էլ Աստուած հէջ չը կայ... էս աշխարհքը գողի, բողի, հարամգատի աշխարհք է... էս աշխարհքին Աստուածն էլ գողին, բողին կը պաշտպանէ... զրոյը տանի, թող վար անցնի, փշանայ... Վերի Աստուած, ես Քու դատիդ-դատաստանիդ կը թողնեմ... Թէ՞ դուն էլ ես անգութ, անխիղճ, չար Աստուած...:

Այն օրը շատ վատ օր էր. յորդ անձրեւ մայիսուայ պէս առնւտից մազում էր ու զիլ բամին, մերթ ոռնալով, մերթ սուլելով, իր կատաղի ուժով, թափով մանր անձրևի տարափից բուք ու բորան բարձրացնում: Երկինքը ամպ, մթնել, սևցել, պառաւ կնկան կնճոռտ երես էր դարձել:

Դուքսը ցեխ էր, ցեխ ու ճրխանք, մարդ չէր ուզում դրսի երեսը տեսնել: Արաւորն էլ արտ չը գնաց այդ օրը: Յուրա էր, շատ ցուրտ, աշնան պէս ցուրտ, մարդ-մալ իստակ կը սառէին:

— Դիմ-դիմ, դիմ-դիմ... տխուր հնչում է Փ... զլւղի եկեղեցու զանգակը:

Դէսից դէնից մարդիկ շտապ եկեղեցու ցած-լիկ դռնից ներս են մտնում հաւարով ու խաչ հանում երեսները շտապով: Մեռել կար, հէ, «Իւղոտ» մեռել... Հոգու հացին մի մեծ եզն էր մորթված...

«Իւղոտ» մեռելն այն իւղբաշի Մարգարն էր:

«Խղճի մտօք» ժողոված հարկը բաղաք տա-րաւ եկաւ թէ չէ, աջ աչքի մօտ «բէտնա» (ուռոյցք) ելաւ ուռեցաւ: Բէտնան մեծցաւ, կապուտկեցաւ... Էլ Բանխաշներ, ծեծած քիչմիշ ճիճու խառնած, սատկած գորտ ու շան լակոտ... Ինչ կապեցին, դեղ արին, հէչ ճար չեղաւ... Երկ-օրուան մէջ այն ահագին հուժկու մարդը հալաւ, մաշաւ, պարպեցաւ...:

Փայտէ ջախպով ¹⁾, շալ կապերտով փաթա-թած՝ եկեղեցուց դուրս բերին Մարգարին: Խուռն ամբօխը լուռ ու անձայն, իրար ձեռքից քաշքշելով, հրհրելով, շտապում են վերջին պարտքը

¹⁾ Ծան. Զախպ—փայտի հասարակ ընդհանուր դագաղ է, որի մէջ դնում մեռելը տանում են գերեզմանատուն և ապա ջախպը նորից յետ բերում: Ամբողջ գիւղը մի ջախպ ունի:

տալ իւղբաշու աճիւնին՝ հողին յանձնել, շուտ թաղել, որ հերթը գար «Իւղոտ» ճաշին, հոգու հացին (քելէխ):

Երկու կանայք ջահէլ հարսի ջուխտ թւերի տալն անցած, տուն են տանում գժբաղդ հարսին, թալուկ հարսին քար-քաշան: Դա Մարգարի սևւոր-սգւոր այրի կինն էր, որ միակն էր թափո-րի մէջ սրտանց լացող, ողբացող...

— Փառք տուածիդ, Տէր, հազար փառք...
մի Ինչ կըլնէր ամեն անգամ էսման (այսպէս) թէզով հախ-դատաստան (արդար դատաստան) է-նէիր..., կանանց միջից կմկմալով մոմուաց մի պառաւ կին, — մեղայ Գեղ, Տէր, հող ու մոխիր բերանս, հըմը (բայց) գիտէք, տղաք ջան, էն ա-նէճքը տարաւ էս փուշ Իւղբաշուն... Խեղճ Ան-նային անէճքը... Ախր վերը «դասաւսան կայ»..., էդման (այդպէս) դատիդ-դատաստանիդ մեռնիմ, Տէր...:

1902 թ. յուլիս

Սաթխա

ՕՁԻ ԽԷԹ Ա.Ծ...

Մարդը՝ գաղաններից ամենաստակալին է...

Այն գիշերը գէշ գիշեր էր, շատ գէշ գիշեր...
Յերեկուայ բաց-պարզ երկինքը սև-սևցել էր,
սևաւորվել: Ամեն օրուայ աստղ ու լուսին՝ վերևի
վառ կերոններն այդ օրն իստակ մթնել, մարել,
կորել էին... Սևցած, մթնած, մռայլ ամպն էլ
կարծես կրքից, չար մարդերի գէշ գործերից կա-
տաղած, գոռում-գոչում, կայծ ու կրակ էր թա-
փում...

—Ու ու... ու... գոռում է Ջաւահիրի գիք
ձիւնագագաթ Մբուլը քուլա-քուլա գլխին կիտ-
ված ամպերից ու չարանենգ պատգամի պէս,
«չար» լուրը տանում հեռո՛ւն, ցրվում հեռո՛ւն
սարէսար...

—Գրու... կարկուտ է... կանչում է զիլ
քարոտ-քոչոտ Գօրօղլին սևւոր-սգւոր մուժ ամ-
պերի արանքից ու կայծակի նետը խլած երկըն-
քից, ուժով նետում դէմ յանդիման իր թշնամի

Աբուլին, կարծես կռուի, անեղ մարտի կանչ է տալիս հսկային...

Եւ սարերի դե-քաջերը, երկնքի սե-չարքերը արիւն-կրակ գէնք զրահով իրար եկան՝ կռուի մտան, զարկին, զարկվան, բոլոր ուժով, դեի թափով, մէկ Փարուանա լիճը մտան, մէկ Իլլի-դաղ սարը ելան, Դուման-գետում իրար առան, յաղթողներն անով-դողով ժամին սարին Սուրբ Յովհաննու վանքը մտան, ինչ խօսեցին, ինչ ասացին, խօսք մէկ արին՝ հաշովեցին ու ինչ որ քէն, ոխ ունէին՝ «կաւ ու կճուճ» խեղճ գիւղացու գլխին զարկին, ջարդեցին...: Տարափն եկաւ, կարկուտ տեղաց Գ... գիւղի դաշտերում, հեղեղ ելաւ արտ ու արօտ տակոյն արաւ սարձորում... Ո՞ր քաջասիրտ աղամորդին, քարէ հոգին էլ սիրտ կանէր այն գիշերին, սե գիշերին դուրսը կենալ... Հովիւ, հոտաղ, մալ ու մաճկալ գիւղ թափան:

— Դիմ-դիմ, դիմ-դիմ... բօմ-բօմ, բօմ-բօմ... հաւաք, հաւաք, խեղճ ու մոլոր մղկտում է գիւղական խեղճ եկեղեցու լացի սովոր զանգակը... Եւ ողջ գիւղի աղերս-բերան զանգի տխուր, աղեկտուր հեծկտանքը, կարծես խղճի, զըթի բերեց սե երկնքի քաջ-չարերին, ժեռ սարերի չար-քաջքերին... Կարկուտն եկաւ տամար առաւ՝ շերտով անցաւ Գ... գիւղի վրայից, լոկ քչերին բաժին հանեց իր սոսկալի արիւն-բերան պատգամից...: Մանր անձրեր մայիսուայ պէս վրա ա-

ռաւ: Դուրսը ցեխ էր, ցեխ ու ճխանք, հէջ «ինս ու ջինս» սարում, դաշտում չը մնաց: Ներսը լաւ էր, չոր ու տաք, եփ ապուրն էլ՝ թան-ապուրը, դադրած-բեզրած, խեղճ գիւղացու թէյն ու ընթրիք, խօմ կար ու կար...

Գիւղի հարուստ, գիւղի աղա Գէոնց տան գերնդւորն էլ տուն դարձաւ: Թամամ հինգ հատ ջահէլ-ջիւան, կարիճ քաղւոր տնից կար, հապաբրդամ (բանւոր), հարս ու աղջիկ փոցխւո՞ր... Մեծ օջախ էր, շատ մեծ օջախ Գէորգ ամու օջախը: Հինգ մանչերից մէկն ոչխարին, մէկը մալին էր նայում, մէկը հիւսն էր, միւսը քարտաշ, հինգերորդն էլ՝ Գէորգ ամու կրտսեր տղան՝ Նազար տացուն, իբրեւ «գիտուն», կարգացող, խանթուր էր գիւղի մէջ:

Մեր գիւղերում փոքրի խօսքը, «անց» չէ լինում առհասարակ, ո՞վ է նրան «մարդահեռաբ» հաշվողը: Բայց Նազարի խօսքն ուրիշ էր... Նրա խօսքին ո՞վ կարող էր դէմ դնել: Ել քաղաքում երկու տարի ինչի՞ համար էր կարգացել, թուղթ ու զրի սե ու ճերմակը ջոկել, որ այժմ այստեղ իր «զըզում» հօր, «էջ գիւղացի» եղբայրների խօսքով շարժվէր, նստէր, կանգնէր... Չէ, այդպէս չէ..., այդպէս չէ մեր գիւղի կեանքն ու օրէնքը... Ո՞վ «զօռբա» է, լիրբ, անզգամ, անպատկառ, տան մէջ նրա խօսքն էլ «անց» է անպատճառ...

Եւ Գէոնց Նազար տացուն իր անձնական

փորձով գիտէր այդ վաղուց: Դեռ մանուկ էր, լղպոր տղայ, երբ իր լացով, բոռբռոցով, շատ անգամ էլ ճանկութեամբ, ստիպում էր տան մէջ բոլոր մեծ ու փոքրին իր քէֆն անել, սրտի ուզածը կատարել... Եւ հայրն ուրախ կրտսեր տղի ճարպիկութեամբ, ժրութեամբ, սիրտ էր տալիս, խրախուսում նրա ամեն մի արարքը, մի առանձին օրինական ձև տալով, իր քաջ տղի, զօջաղ տղի լրբութեան...

Երբ մեծացաւ, տասնհինգ տարին լրացաւ, հայրը նրան քաղաք տարաւ կարդալու: Գիւղում կարդալն այդ ժամանակ «մօղա» էր: Մեծ տէրտէրի երկու տղան «ղեմնագն» էին սովորում, Գէորգ աղան տէրտէրից խօսմ պակաս մարդ չէր... Նա էլ տարաւ տղան քաղաք դպրոց տալու, բայց ուր տուեց, Աստուած դպրոց համարէ: Գիւղական տան գէշ կրթութեան պակասը լրացրեց, զարգացրեց վատ դպրոցը և դեռ երկու տարին չանցած վիժվածքի պէս դուրս նետեց:

Գէորգ աղի «ուսում» առած Նազար տղան տուն դարձաւ: Երկու տարուան ինչ պիտ տանիւր դպրոցից, այն էլ իրան միայն արժան փչացած, լիրբ ընկերներին... Լոկ անուանը մի բառ կցեց, գիւղի աչքում «տացու» (կարդացող) դարձաւ, տուն եկաւ: Ել ինչ անէր. գիւղացու պէս աշխատելու, ճակտից ծոր-ծոր հալալ քրտինք թափելու հէջ սիրտ չունէր, ուրիշ բանով, մի այլ գործով պարապելու շնորհք չը կար..., մտաւ իր

հօր՝ Գէորգ ամու բզէղը, ինչպէս արեց, ինչպէս չարեց այդ ժեռ մարդուն, քարսիրտ մարդուն կամքը արեց խելքը գողցաւ, հազար մանէթ դուրս առաւ. գիւղում սիրուն խանութ բացեց, ինքն էլ մէկից «աղա» դառաւ:

Գիւղի մարդն էլ, ուրքան տգէտ, անուա լինի ամենն ունի իր կոչումը՝ մէկը՝ հովիւ, նախը չորբան, մէկն երկրագործ, ատախձագործ, մինը դատուոր, մինը քաղուոր, մինն էլ լափող «աղա»՝ փողուոր՝ ուրիշների արիւն-քրտինքը կեղեքող, — ամենն ունի իր արհեստը, պարապմունքը, որ երկինքը կարծես վերից դրոշմել է ճակատին և գիւղացիք այդ կոչում են «ճակատագիր» ամենքին...

Եւ Գէորգն Նազար տացուն շատ լաւ գրտաւ կեանքում իրա կոչումը: Խանութի գլխին զիք տնկված սխալ-մխալ երկտողանի ցուցանակը, կարծես հէնց իր՝ խանութորի սեւ-մուրթ հոգու ցուցանակն էր՝

«Духан набидков
Назар Геворковъ»...

Եւ խակապէս նրա հոգին «դուխան» էր: Նազար տացուն, աղա-տացուն, մի անգամից երկու խանութ էր պահում՝ մէկը «դուխան» տեսակ տեսակ խմիչքներով չորս պատի մէջ, միւսը սիրտը հազար ու մի չար խորհուրդով կրծքի մէջ... Եւ ոչ մինը իր յատկութեամբ չէր տարբերվում միւսից...

Գործը լաւ էր գնում խանթի: Աշտարակի արաղը բօլ, գինին էժան, մէկին երկուս էր վաստակում, թէ մի բան էլ խառնեցիր, կամ թէ մի բան գնից աւել հաշուեցիր, դէ մի բան էլ դաւթարիդ մէջ աւել-մաւել գրեցիր... Էլ ի՞նչ դժուար բան է վաստակ անելը... Եւ այդ բոլոր միջոցները շատ լաւ գիտէր Նազար տացուն: Գործը լաւ էր գնում խանթի, միայն տանը մեծ եղբայրը՝ տիրացու Կարօն շատ նեղ տեղն էր լծել խեղճին: Տասն օր էր ինչ հաշիւ, «դաւթար» էր պահանջում, թէ «այդքան փող որ առնում ես դրսից, տնից, ի՞նչ ես անում...», բեր հաշիւ տուր, ախր մենք էլ եղբայր ենք»...: Դեռ այս ոչինչ, տան բարաթներն իր ձեռքն առած, ո՛չ մի կողմէկ չէր թողնում, որ տանը փողից խանթին տան: Այն ինչ Նազարն աշխատում էր բարաթ-մարաթ կամաց-կամաց ձեռք գցել ու երբ հայրը՝ Գէորգ ամին բարեհաճիր դադրած-յոգնած ծեր գլուխը վայր դնել, գերեզմանից դառնան թէ չէ, եղբայրներից բաժանվել և խանութը, ուր նախօրօք արդէն կիտված, պատրաստ կը լինէր իրանց ամբողջ կարողութիւնն, իսկոյն տիրել, յետոյ արդէն ինքնագլուխ «աղա» դարձած, հանգիստ նրստել, վայելել...: Այդպէս արել և անում են ախր գիւղի բոլոր հարուստ «աղա»-ները...: Երբ տան «մեծ» են լինում նոքա, աշխատանքի բոլոր արդիւնքն իրանց ձեռին, առանց հաշիւ-համարի, կամաց-կամաց սեփականում, «տակով» անում,

ու երբ մի օր հերթն հասնում է բաժանվելու, իրանց աղքատ, շատ անգամ էլ պարտատէր են հրատարակում և առանձին վեհանձնութեամբ չեղած պարտքը իրանց վրայ են առնում, որ չարախօս, բաժնասատէր գիւղը չսսէ թէ զրկեց, եղբայրների արիւն-քրտինք հալալ վաստակն յափշտակեց... Սակայն տարին չանցկացած, նախկին աղքատ, պարտաւէրը արդէն «աղա» է դառնում...

Գիւղի այդ հին խաղն էր ուզում խաղալ նաև Նազար տացուն, բայց Կարօն էլ յիմար չէր... Նա շատ վաղուց արդէն «հօտը առել» էր ու ամեն կերպ աշխատում էր առաջն առնել: Նազար տացուն նեղ տեղն էր: Պէտք էր միջոց, հնար գտնել, այդ «արգելքը» վերացնել, էլ քաղաքում երեք տարի ինչի՞ համար էր կարգացել, «թուղթ ու գրի սև ու ճերմակը ջոկել», որ այդ «չնչին յիմար» բանն էլ, «բէճար» չանէր, գլուխ չը հանէր...

Այն գիշերը գէշ գիշեր էր..., շատ գէշ գիշեր... Երկինքը ամպ, խաւար ու մութ, սգուորի պէս սև ու մութ էր..., վարից-վերից ջրերն ելել, դարձել էին հեղեղուտ... Տարափն եկաւ կարկուտ տեղաց Գ... գիւղի դաշտերում, հեղեղն ելաւ արտ ու արօտ տակովն արաւ սար-ձորում... Մալ ու մաճկալ, հովիւ, հոտաղ գիւղ դարձան: Գիւղի հարուստ, գիւղի աղա Գէորգն տան

գերնդւորն էլ տուն եկաւ: Ոտքից—գլուխ թըր-
ջել, խիմել, թաց «պուրպատիկ» էին դարձել:
Բայց ջուրն ինչ է, անձրեն ինչ է խենթ ու խե-
լառ «ջահէլին»... Խաղ ու տաղեր, ուրախ կան-
չեր, հանաք-չանաք, խինդ ու ծիծաղ խառնել են
իրար հարս ու աղջիկ՝ փոցխւոր, ջահէլ-ջիւան
գերնդւոր, չեն էլ ուզում տուն դառնալ: Տունն
ի՞նչ կայ որ, նեղ ու անձուկ չորս պատի մէջ,
մրից սեցած «առնոց» (առաստաղի) տակ...
Դուրսը լաւ է, սար-ձոր ազատ, լայն ու արձակ,
խաղիդ, կանչիդ, երգ ու պարիդ կուտան ուրախ
արձականք...

Եւ Գէոնեց գերնդւորի երգն ու ծիծաղն
արար-աշխարհք էր բռնել: Կարօ տացուն մե-
նակ լուռ էր, լուռ ու տխուր, երկնքի պէս ամ-
պամած... Ո՛վ գիտէր ի՞նչ սև-մուրթ մտքեր սև
օձի պէս կռծում էին խեղճ մարդու սիրտն ար-
նոտած...

— Գնացէք, տղաք, տուն գնացէք, հաց կե-
րէք, ինձ չը սպասէք, ես գործ ունիմ, կու-
շանամ:

Ու կարօն լուռ խանութ մտաւ:

Ներսը նստած Նազար տացուն էլ տխուր
էր: Մի հարս կանգնած «դախլի» առաջ ինչ որ
բազար էր անում:

— Նազար տացու, մեղք է ախր, խիղճ
ունիս, կէս փութ պանրի երկու արշին չի՞թ
կուտաս...

— Էդ էլ շատ է..., չէ՞ս ուզել, տո՛ւր...,
պանիրդ խօ չեմ կերել, ահա, առ տա՛ր, կեր-
սարոջդ կանչեմ կըսեմ, որ պանիր ես գողցել
տնէն...

Եւ հարսը լուռ, ձէն-ձուգ կտրած, օձ կեր-
սարոջ լոկ անունից սարսափած, շտապ ելաւ
խանութի դռնից լարինդած... Խեղճն ի՞նչ անէր,
գիւղում ախր որքան հարուստ, շէն տուն լինի
որդոց շորը մայրն իր «հաշուից», իր բաժինքից
պիտի անի..., իսկ ինքն այնքան մանր ու խոշոր
տղայ ունէր, աղքատի էլ աղջիկ էր... Էլ զո՛-
տեղից, ծէրը-ծէրին հասցնէր... Կրակի տէր,
հարուստ ու շէն դժոխք տան մէջ հինգ հատ
տղան մերկ, չըր-չըփլաղ են մնացել, դէմն էլ տօն
էր՝ Աստուածածին... Էլ ճարն ի՞նչ էր, իր բաղ-
էրակից շատերի պէս նա էլ դիմեց գողութեան...
Բայց այդ անխիղճ Նազար տացուն շատ քիչ
տուեց դէյրացուն: Էլ ինչ արած, եղածն եղել
էր, ճար չը կար, պէտք էր մէկ էլ պանիր կամ
իւղ գողանալ...

Հարսը գնաց:

— Էդ ի՞նչ արիր, ծօ Նազար, ամօթ չէ՞...

— Հնապա..., ի՞նչ է, հէշտ բան գիտես ա-
ռուտուրը... Ամօթ է՞..., էս խօմ խոտ ու ցո-
րեն-զարի քաղել չէ՞...

— Չէ, ախպէր, չէ, էդ առուտուրն ինձի
պէտք չէ, էլ հերիք է..., կամ կը կողպես կը

✓ վերջացնես էդ դժոխքդ, կամ կը բաժնիմ, էլ չեմ կենալ քու հետդ...

— Ի՞նչ կը խօսիս, Կարօ տացու, ախր խելքդ չի կտրել, առուտուրին կարգն էդ է... հազիր դուն էլ ուրախ չե՞ս, որ «քեար» կենեմ...

— Ձէ, ախպէր, չէ... էդ քու «քեարդ ու վաստակդ» ինձի պէտք չէ... էդ վաստակ չէ, արիւն-թարախ, կրակ է, ես չեմ ուզել...

Ու խեղճ Կարօն, մասամբ կատղած եղբօր անխիղճ վարմունքից, մասամբ մրսած թաց-ջուր կտրած շորերից, սկսեց դողալ, դողդողալ...

— Դաւթարներդ ան, էլ երթանք տուն, հաշուենք, պրծինք, ես կը բաժնիմ, չեմ կենալ...

✓ — Է, դու գիտես, Կարօ տացու, բաժնուելուդ բան չեմ ասել, բայց, թէ լսես, չես բաժնուիլ, լաւ բան չէ... Օձի պէս նենգ ժպիտն երեսին պատասխանեց Նազարը:

— Ձէ, ախպէր, չէ, էլ չեմ կրնա...

— Մեղքը ճիտդ, դո՛ւ գիտես..., բաժնինք... բաժնինք... Եւ այդ անհոգ «դու գիտես» ով Նազարն արդէն վճիռ դրեց առաւօտից տար ու բերվող մտքերին... Որսը գտած գայլի նման աչքերը վառ կրակ դարձան:

— Վրադ ի՞նչ է, տացու, ջուր է... խելքդ ու միտքդ բաժնավելուն ես տուել... մրսել ես, արի մէկ-մէկ արագ խմենք..., դու գնա տուն ես էլ կողպեմ, դաւթար-մաւթար կառնեմ կուգամ...

Եւ արագով լի բաժակը դրեց դախին, եղբօր առաջ: Կարօն, թէև զարմացել էր Նազարի այդ չը տեսնուած առատութեանն, բայց միամիտ թասը գնչին դրեց մէկից, մինչև տակը դարակեց...

— Մէկն էլ խմե՛ս, Կարօ տացու...

— Ձէ, չեմ խմել... էս ի՞նչ լեղի արագ էր...

Դէ, չուշանաս, ես կերթամ...

— Ձեմ ուշանալ, դու գնա...

Եւ եղբօրը «ճամբու դրեց» Նազարը...

Առաւօտ շատ վաղ, երբ քնաթաթախ երկիրը դեռ նոր ագամայ մութի սեպ-սև վերմակը մի կողմը նետած, նազան հարսի պէս մշուշ ամպերի մոխրագոյն քողը մերկ մարմինն պատած, իր մեծ կեսը արոջ՝ երկնքի ղրկած յստակ ու վրձիտ բուրալի ցողով երեսն էր լուսնում, Գ... գիւղն արդէն ոտքի էր վաղուց: Հարս-աղջիկ ելել, տուն-դուռ են մաքրում, տանտիկինն հաւար թնդիրն է մխում, որ կանուխ պրծնի, ժամ-պատարագի գէթ վերջին հասնի: Տան տղամարդիկ դեռ նոր լուացված, չուխի կոշտ փեշով քիթ-երես սրբում ու աղօթարան արևին դարցած, խաչակրներում են: Բայց դեռ վաղորդեան պարտք «բարի լոյս»-ը իրար չը տուած, ինչ որ չարագուժ լուր են շնչում լուռ ու տխրամած:

— «Գիշերս յանկարծ Գէոնեց Կարօն մեռել է, տղաք»...

Ու ափսոսանքի մի տխուր յառաջ թռչում է կամաց ամենի սրտից՝

— «Ո՛ք... , ափսոս, տղայ»...

Եւ դանդաղ ու լուռ, տխուր ու տրտում Գէոնեց տունն են քայլերը ուղղում:

Գոմին մեծ օդան բթնկոխ լիքն էր: Ողջ դուռ ու դրկից հաւաքվել, եկել, խեղճ Գէորգ— ամուռն մխրթարում են: Բայց Գէորգ ամին ապուշ էր կտրել... Սոսկալի դէպքը իր խիստ հարուածով խեղճ մարդու աչքում արցունք չէր թողել և նա կողմնակի դիտողի նման հանգիստ ու խաղաղ, միամիտ, մէկ-մէկ պատմում էր անցքը, սև-մութ գիշերական արնոտ անցքը...

— «Գիշերը ուշ էր, որ Կարօն եկաւ: Ասի ուր էիր, բախա, էս վախտիս, թէ՛ «խանութն էր»... ու յանկարծ չը գիտեմ ի՞նչ եղաւ-չեղաւ, կարծես թէ բերթի մեծ պատ էր բլաւ՝— «Ամի (հայրիկ), հերիք է, ես էլ չեմ կենալ էդ Նազարին հետ, պիտի բաժնվիմ»...— Ծօ, ինչի՞, որդիս, ի՞նչ եղաւ քեզի... , ասելս գիտցայ, մէկ էլ վայնասուն, մի լաց ձգեց որ... , թող տնից տեղից ողորմած Աստուած միշտ հեռու պահէ... է՛հ, մեղքս ի՞նչ պահեմ, ասի ո՞վ գիտէ, եղբօրն հետ էլի կուռել են, ինչ է, անզգամեցել է... Ա՛խ, ձուռն էս խեղճիս... , էլ չը գիտէի, թէ ի՞նչ ալ կրակ թափել էր գլխիս... Մինչև լուսուղիմ

«ո՛ք, սիրտս»... կանչեց, ասի, Կարօ ջան, արադ բերել տամ, խմիր մի բաժակ, թէ «էլ չեմ խմեմ... , Նազարը տուեց... ես իմ բաժինս խմեցի .. պրծայ»... էլ բան չհասկացայ... Կէս ժամ էլ չանցաւ, անի, բախա ձեռքէս հաւքի պէս թրուաւ... , մոմի պէս մարաւ... Եւ արիւնլուիկ ծեր առիւծի պէս Գէոն մռնչաց...

Մինչդեռ ամբոխը որդեկորոյս հօր տխուր պատմածը աչքով ու յոնքով, դիւի շարժումով իրար հասկացնում ու մեկնում էին, ներսն ուրիշ պատկեր, ուրիշ տեսարան էր ներկայացնում:

Կարօի կապտած, սեցած դին դրել մի կոտրած կամի (տախտակ կալսելու) հայ-հաւար պատնում, պարտկում էին... Նազարը կանգնած, գոյն-մոյն թուցրած, շտապեցնում է, որ շուտով պատնեն մեռելը, պրծնեն, երեսը ծածկեն... Ու ինքն անհանգիստ շեմի մօտ կանգնած, չէ թողնում որ մարդ ներս մտնի այնտեղ: Միայն խնկրւնում մեռելից հեռու դեռ ջահէլ-ջիւանայրի Գոհարն է ծալապատ նստած: Աչքերը չռած, ապուշի նման չորս կողմն է դիտում ձէն-ձուգը կտրած: Կարծես իր շուրջը կատարվածներից յանկարծ կախարդված, ապշել, քարացել, ժեռ-քար էր դարձել... , արցունքն աչքերում չորցել է, քար էր դարձել... , արցունքն աչքերում կապվել, պապանցամբել, լեզուն բերանում կապվել, պապանցածել... : Հէյ, խեղճի դարդը սարի պէս մեծ էր, խորն էր ու անծէր... Այդ ջահէլ-ջիւան ծաղիկ հասակին, ուրախ ու անհոգ թոթուռն սրտին,

սև-սև աչքերին այրիի արցունքն երբ սաղ կը-
գային... Այրիի... և այն էլ գիւղում, տագերոջ
ձեռին... Ու ժեռ քարի պէս դարդը խորն ու
մեծ խեղճ ջանել կնոջ սիրտը քար դարձրեց...
Եւ գիւղի պառաւ փորձառու կանայք չորս կողմը
պատած, աշխատում էին բերնից խօսք բաշել,
դարդից խօսեցնել ու չորցած աչքից արցունք
դուրս հանել, որ կսկիծն յանկարծ չըլնի սիրտն
ընկնի, մէկի տեղ երկու դագաղ դուրս տանի...

Պատանը պրծան: Նազարն իր ձեռքով գլխին
մոմ վառեց, մի աման խոնկ էլ վերելք ծխեց:
Տէրտէրը եկաւ, «հոգոց»-ը ասաւ դռնից դուրս
եկաւ: Չորս կողմից թափան, որ մեռելն առնեն,
տանեն հողին տան, յանկարծ շանթահար խելա-
գարի պէս գոհարը ճըշաց ու վրա ընկաւ՝ «էդ
սէր կը տանիք իմ խեղճ Կարօիս...», Կարօս մե-
ռած չէ... օձի խէքած է... դեղ, դարման արէք
իմ խեղճ Կարօիս...»: Խեղճ թալուկ հարսին, ու-
շաթափ հարսին մի կողմ քաշեցին զօռով, քար-
քաշան ու մեռելն առան, տարան որ թաղեն, ափ
ու խուփ անեն... ոճիրը ծածկեն...

Բայց գիւղը դադանիք չէ սիրում երբէք:
Աղջիկներն իսկոյն գոհարի դարդից մի խաղ կա-
պեցին, պարերգ շինեցին՝

Օձը խէթեց անուշ եարիս
Ինձի թողել սէր կերթայ,
Ո՞վ կը պահէ բալիկներիս,
Որ թողել է ու կերթայ...

Ախ, էս գիւղի, էս չար գիւղի
Ո՛չ մի բանին միք հաւտայ,
էն հարազատ եղբօր տուած
Դեղ-դարմանին միք հաւտայ...

Օձը խէթեց անուշ եարիս,
Ինձի թողել սէր կերթայ...
Ո՞վ կը պահէ բալիկներիս,
Որ թողել է ու կերթայ...

Բայց տարին չանցած ամեն ինչ մոռցան:
Գիւղում այդպէս է լինում ամեն բան:

Երկնքի նման յանկարծ գոռում է գիւղը կա-
տաղած ու բուք ու բորան բերանը առած զիւ
կարկուտ թափում, մէկ էլ գետինը դեռ չը չորա-
ցած, բացվում է, պարզում, արև է դիպչում...
Մենակ Գոհարի սիրտը չը բացվեց, արև չը ծա-
գեց, սև-մուրթ երկինքը միշտ ամպոտ մնաց... Բայց
նրա սրտին, նրա լաց կոծին սիւ ուշք դարձրեց...

Սիրուն այրիի «մուշտարին» շատ է... Եւ
«սևուր-սգուր» հարուստ Գէոնք երեք հատ սի-
րուն «հարրնոց» հարսին «գլխազին» առան
ու խեղճ Գոհարին իր բալիկներից հեռու քշեցին,
զօռով կարգեցին (ամուսնացրին)...

Եւ Նազար տացուն խիստ հանգիստ խղճով,
պատուով ու փառքով «աղա» մարդ դարձաւ խեղճ
եղբայրների արիւն-քրտինքով...

1903 թ. յուլիս
Գանձա

ԸՆԿՆԱԻՈՐԸ:

«Ես ինչ կենեմ վանայ փաշին, կարմիր ֆէ-
սին, նախշուն օգին...
Ղուրբան կեղնիմ իմ Հասօի ծակ քօլօղին,
ձեռի փէտին, չարխի որմին»...
Փողով. երգ.

I.

Վաղ առաւօտ էր: Արևն «աժդահա» (հսկայ)
քնից արթնացած, թեթիկունք պարզած, անուշ
յորանջով, թարմ ծաղկանց ցողով քնկատ աչքերը
դեռ նոր լուացել, կաս-կապոյտ լճի պարզ հայե-
լու մէջ իր դէմքն էր դիտում, որ չը լինի յան-
կարծ անփոյթ աղջկան պէս իր արդ ու զարդից
գէթ մէկը պակաս դուրս գայ լուս-աշխարհք ու
բծախնդիր, խելառ ամբոխի ծաղր ու ծանակին
առարկայ դառնայ... Մայիսուան շքեղ, տօնական
զգեստ հագած ու կապած, նորաբարսի պէս զուգ-
վել, զարդարվել, կապուտակ լճի գեղանի ափին,
սիգաւէտ լեռան անառիկ լանջին, ըմբոստ մար-

դերի արիւնոտ խաղից յոգնած, բեզարած, կըռ-
թնել է հսկայ ամրոցն ամենի՝ բերդը Քեօրօղլու,
որ բազմահոշակ գեղեցկուհու պէս տարփածու-
ների ձեռքից ձեռք անցած, խսպառ գառամել,
կմախք է դարձել...

Բայց գեղեցկուհին, թէև պառաւած, այդ
հասակումն էլ կարծես քմածին գիտէր պճնվել:
Չորցած իրանը սիրուն կանաչի, մախմուր խո-
տերի քողով խուլուկել (փաթաթել), պսպղուն
գետի արծաթ գոտին էլ մէջքին է կապել, որ չը
լինի լպիրշ, անպատկառ քամին բանայ իր խոցոտ,
տգեղ մերկութիւնն արար-աշխարհքի ծաղր ու
ծանակին առարկայ շինի...

Շէկ արեն արդէն գառիվեր ուղին վերև
բարձրացած, կրակ է թափում: Օդ չը կայ կար-
ծես, խիստ շոգ ու տօթ է, քամի էլ չը կայ, որ
շրնկ-շրնկալով հետը օդ բերէ, հով ու զով անէ...
Ամեն արարած, ամեն շնչաւոր արեւից փախած,
քաշվել է մի ձեղք, քարի ու քերծի, խոտի ու
թփի շուաքը մտել: Հաւք ու ճիւղ լուել, ձէն ու
ձուգ կտրել, կարծես պապանծել ժեռ քար են
դարձել...

Կուպուտակ լճի սիգաւէտ ափին, Քեօրօղլու
լանջին գետին է փռվել, իրար ծոց մտել ձեպ-
ձերմակ հօտը ու մըշ-մըշալով, գուլխներն իրար
բրթի մէջ թաղած, լուռ հեւ-հեւում են խեղճ ոչ-
խարները: Լիճն էլ խաղաղ է: Ալիքներն անշարժ
ապակու նման իրար են կպել ու պարզ-թափան-

ցիկ հայելու փայլով գառ-վառ արեւի շողքն ար-
տացողում: Չորս կողմդ լուռ է, լուռ է ու խա-
ղաղ..., միայն աւերակ ամրոցի միջից մէկը եր-
գում էր սրտի խորքերից՝

«Ես ինչ կենեմ վանայ փաշին, կարմիր ֆէ-
սին նախշուն օղին, վոյ, վոյ, վոյ...»

Ղուրբան կեղնիմ իմ Հասօի ծակ քօլօղին,
չարխի սրմին, վոյ, վոյ, վոյ»...

Սարերի գաւակ սիրահար հովուի անպաճոյճ
երգի անոյշ կըլ-կըլոցն օդը ձեղքելով, անցնում էր
հեռուն, թռչում էր հեռուն, անսիրտ անզգայ
ժայռերին դիպչում...

Հովիւ կարօն էր երգում աւերակ ամրոցի
միջից: Քարէ կոշտ-փափուկ բարձին թինկ տված,
երգում էր սրտի դառը վշտերը, արնոտ, խոցոտ
կակիծ վէրքերը, իր անյոյս սիրոյ անուշ երագներ
սարերին պատմում, կաս-կապոյտ լճի անդունդը
նետում, որ այնտեղ խեղդվին, յաւիտեան կոր-
չին..., կամ թէ հրաշքով իցէ թէ մէկը իր լացը
լսի «Սուրբ Սարգսի» պէս թե առնէ թռչի, օգ-
նութեան հասնի...

Հէ, գիտէ՞ք ինչ է անյոյս սիրելը... սիրել
ու գիտնալ, որ ինքը երբէք սիրված չէ եղել, որ
իր սիրելին ուրիշի սիրով պիտի յղապանայ, ուրի-
շն ձեռքին խաղալիք դառնայ..., գուցէ և տան-
ջվի առանց սիրելու..., մի բռնակալի բիրդ
բազուկներում թոյլ թռչնիկի պէս գերվի, կաշ-
կանդվի...

11 Ի՞նչ անէր Կարօն, վաղճւց սիրում էր իրա-
«աղայի» չքնաղ աղջկան՝ սիրուն Զարօին... Սի-
րում էր, այո՛, խենթի պէս սիրում... Բայց մեր
գիւղերում սիրել, չը սիրել ո՞վ է հարցնում...
2 Զարուստ աղայի գեղեցիկ աղջիկն ո՞վ կը տայ
աղքատ հովուին, մշակին... Բայց ժողովրդի գու-
սան՝ աշուղը ազատ աղայի կաշկանդող զօրքից,
գնդ-գնդան ոսկու հմայիչ շողքից, անվախ երգել
է վիրաւոր սրտի արդար բողբոջը, խեղճ սարկու-
հի աղջկայ բերնից «խաղ» (երգ) շինել կանչել՝
«Ես ի՞նչ կենեմ Վանայ փաշին, կարմիր ֆէ-
սին...

Ղուրբան կեղնիմ իմ Հասօի ծակ քօլօ-
զին»...

Եւ այդ անպաճոյճ, սրտաբուխ երգի բո-
ղոքն ու յառաջ քանի՛ Կարօի, խեղճ ու թշուառի
«հայր մերն» է եղել, յոյս ու սիրտ տուել, սփո-
փանք դառել...

Երգում էր Կարօն, երգում, երազում, աչ-
քերը փակած Զարօին տեսնում, Զարօին զըգվում,
ազատ սարերի ազատ կատարին պաշտած դիցու-
հուն, իր աստուածուհուն խոր երկրպագում...,
ոտները ընկած ասում, աղերսում՝ «Մէխ...», ի՞նչ
կը լինէր, սիրուն, անգին Զարօ ջան, գէթ մի օր
դուն էլ այս սէգ սարերի ազատ կատարին զուլխդ
ծնկիս անվախ կանչէիր՝

«Ես ի՞նչ կենեմ հարուստ ռիւս...»

Ղուրբան կեղնիմ իմ Կարօն»...

Ու այնուհետեւ հողիս առնէիր, հէնց ոտքե-
րիդ տակ թէկուզ փորէիր սև գերեզմանս»...

Թէև չը գիտեմ ի՞նչպէս է լինում, բայց
յաճախ մարդու հոգին, թէ սիրտը նախատեսնում
է գալոց օրերի, չեղած դէպքերի նախապատ-
կերը...

Յանկարծ շները հարայ-հրոցով ամենն իր
տեղից վաղեցին դէպի մերձակայ ուղին։ Վայ այն
ճամբորդին ով այդ վայրենի լեռների գլխին
կնկնի ոչխարի շների ճանկը... Եւ Կարօն, իբրև
վաղուցուան հովիւ, մահակը խից, խկոյն վեր
ցատկեց։ Բայց շներն հանգիստ, որը պըպըզած
ճամբորդի ձիու առաջն է կտրել, որն էլ բար-
ձրացած յետի ոտներին, ճամբորդի իրա ոտներն
է լիզում ու կարծես խնդրում, որ այդտեղ մնայ,
առաջ չը գնայ... Կարօն դարմացաւ, ու՛մ մտքից
կանցնէր, թէ այդ լեռների «անկոչ» այցելուն
սիրուն Զարօն էր... Կարօն շրջկվեց, տեղն ու
տեղն ապշած, քարացաւ մնաց, խնդկապ ե-
ղաւ...

— Ծօ, Կարօ, ի՞նչ ես կայնել մնացել... էս
խենթ շներդ ճամբաս կտրել են, ի՞նչ կուղեն ին-
ձէն, չեն թողնել երթամ...

Կարօն կոշտ փեշով ճակատը սրբեց ու նոր
համոզվեց, որ իր տեսածը երազ չէ, ճիշտ է...

— Զարօ, էս ուրտից կուգաս էս շօղին...

— Արաք հաց տարայ, դարձայ կարճ ճամբով
ըսի տուն երթամ...

—Վնդէ (հեռացրու) իսոնց (սրանց) երթամ ես Կարօ, տես, ձիս կը խրտի...

—Շներս ինձէն խելացի են... էդ ի՞նչ է հալդ, էս շոգ-կրակին մարդ ճամբայ կերթայ... տես ձիդ էլ ինչպէս քրտնցուցել ես... Դէ իջի, իջի, ձիդ քիչըմ հանգչի, ես էլ կաթ կըթեմ, խմէ ու գնա...

Ձարօն ցած իջաւ։ Կարօն ձին քաշեց բերդի շուաքը, կապեց որ արծէ, ինքն էլ գուշն ¹⁾ առաւ կաթ կթեց, բերեց տուեց Ձարօին ու կողքին նստեց... «Ու կոխքին նստեց»... Երկու խօսք է դա, լեզուով ասելն էլ շատ հեշտ ու դիւրին..., բայց պատահել է ձեզ երբ և իցէ լեռների ծոցում, ամայի դաշտում ջահէլ կնոջ հետ, սիրած կնոջ հետ մէն-մէնակ նստել... Թէ պատահել է կը հասկանաք թէ ի՞նչ օրի կը լինէր խեղճ հովիւ Կարօն... Ապուշի նման խելքը թոցրել, կառ-կարմրել էր, կարմիր-թուճ կտրել ու ջերմոտի պէս այդ շոգ-կրակին ձեռք ու ոտք դողում, լեզուն կապկել էր, կապ ընկել իստակ...

Ձարօն էլ կարծես իրա հալին չէր... Աչքերը յառած զառ-վառ խոտերին, մէկ կաթն է խմում, մէկ խղճուկ հովուի չոր հացը կրծում... Կարծես մի բանից կապված, կաշկանդված, համ ուզում է շուտ պրծնել ու փախչել, համ էլ շատ մնալ այդ կախարդական աւերակի մէջ... հէնց

¹⁾ Ծան. Գուշ—փայտի աման, որ միշտ հովիւներն ունեն իրանց հետ։

այդպէս մնալ... Ինչո՞ւ..., չը գիտեմ... Բայց ինչ որ անուշ հոսանքի նման կարծես թէ մի բան, խմած կաթի հետ թմրեցնող մի բան պատուատվում էր իր երակների մէջ...

Մի քանի ժամում ինչ անցաւ-չանցաւ այդ կախարդական աւերակի մէջ... էլ ես չը գիտեմ... միայն կապուտակ լինն արտացոլեց համբուրվող երկու մատաղ պատկերներ և այդ պատկերից արևը վերից կտրծես ամաչած, շողքը յետ քաշեց, ամպի տակ մտաւ, քմծիծաղ տալով, բթի տակ խնդաց, քողն առած դէմքին...

II.

Երեք ամիս էր դեռ անցել այն օրից, երեք ամսում դեռ սար ու ձոր, ժեռ-քար ու քերձ չէր կշտացել վառ արևի տաք համբոյրից, երբ ձիւնն եկաւ հանդ ու արօտ, քաղաք ու դիւղ, արար-աշխարհ իր պաղ թևի տակն առաւ։ Գետը սառեց, քարացաւ, լիճը լռեց, պապանծաւ... էլ սար ու դաշտ, հանդ ու հովիտ ամայացել, դատարկվել էր, հէ՛չ «ինս ու ջինս»՝ մարդ անատուն չէր մնացել։ Ձէն-ձուգ կտրել, իստակ լռել, խաղաղել էր, կարծես վհուկ չար պառաւի գաւազանի հարուածով ողջ աշխարհքը միապաղաղ ճեպ-ճերմակ քար էր դարձել...

Հոկ Քեօրօղլու աւերակից ուժգին քամին զիլ ոռնոցով, մղկտոցով փչում է, ու կարծես գէշ, բամբասանէր պառաւի պէս ջանել զոյզի սիրոյ անուշ գաղտնիքները սաղ աշխարհքին յայտարարում՝ «չաւ անում»...

Երեք ամիս էր անցել... երեք ամսում աւերակում ինչեր ասես չէր անցել... Բայց գաղտնիք էր, սիրոյ գաղտնիք, ո՞վ գիտէր... Բնութեան մեծ, խորն ու անծէր վիհ ծոցում քիչ գաղտնիքներ են պարակվում...

Յուրա գիշեր է, նախըթողի (գեկտեմբեր) գիշերներէից: Աստղ ու լուսին ցրտի ահից, երկիւղից քաշվել են մութ ամպերի տաք գիրկը մտել, խուլուկվել: Գիւղական խեղճ խրճիթներն էլ մրրսում են, նրանք էլ ձիւնի հաստ վերմակի տակ են կորել, գուլուկվել (փաթաթվել)...

Յուրա է գուրսը, ցուրտ ու մութ: Ներսը լաւ է, գոմերը տաք, մարդ անասուն, որ միշտ դաշտում իրար ընկեր, թե ու թիկունք են եղել, այժմ էլ գոմում մէկտեղ պառկած իրանց շնչով տաքացնում են մէկ-մէկու: Գոմն էլ մութ է, մութն ու լուռ... Դիշերուան այդ ուշ պահուն գիւղում արթուն չեն մնում: Կուշտ-կուռ իերած, տոգած մալը ներքեից, անհոգ, անփոյթ լերթին (մէջքին) ընկած տէրը վերից խումբալով, մըշմըշալով խառնուկիթոր մարդ ու կնիկ, ծեր ու տղայ իրար կողքի վայր թափված, մեռելի պէս քնել են:

Բայց Սէյրանենց գոմին օդան դեռ արթուն են: Երեկոյեան բաւական ուշ, հաց-մաց կերել, պրծել էին, դրսի դուռը յանկարծ զարկին:

— Բարի իրիկուն, Աւէն ամիսը...

— Աստու բարին, խնամի Զաքար, բարով եկար, հագար բարի, վեր հրամմէ օջղին կուշտը էս ինչդ (ինչպէս) եղաւ, էս ո՞ր քամին, խելառ թեփին քշեց-բերեց մեր տունը...

— Էսպէս լաւ է, Աւէն ամիսը, բարեկամին տունը պիտի ուշ երթաս, որ անուշ դառնաս, խօսքդ էլ անցնի, խաթր ունենաս...

Զաքար խնամին օջղի կողքին ծալապատիկ պըզըզեց, զուժիկն հանեց, հաստ պապիրոզն ու լորեց ու ծանր ու մեծ, գործով եկած մարդու ձևով դըմբ-դըմբալով, կըմ-կըմալով, կծու ծուխը քուլա-քուլա ներս քաշելով, շատ հեռուից սկսեց՝

— Է, խնամի, էլ ի՞նչպէս էք..., հացդ էս տարի խմանալու շատ լաւ էր..., ոչխարդ էլ ի՞նչ լաւ ես պահել, մաշալա...

Մինչ այս մինչ այն «չայը» բերին: Զարօն ժանգոտ «պոտնոցն» (մատուցարան) առած, վըրան երկու բաժակ թէյ ու մի ամիս էլ շաքար դրած, նախ իր հօրը՝ Աւէն ամիսըն, ապա հիւրին հրամայուց:

— Զէ, օղուլ, (որդի) չէ..., ես չեմ խմել, շնորհակալ եմ..., ես խօսք ունիմ հօրդ ըսելու...

— Դէ լաւ, ախպէր, չայըդ խմէ, էլի ըսէ ինչ որ ունիս...

— Զէ, ափար ջան, ոչ չայ կուգեմ, ոչ ձեր հացէն բրթուճ (պատառ) կառնեմ, տեօր (մինչև) խնդիրքս չը կատարես...

— Էլի ի՞նչ է... Ըսէ, աշենք, խնամի ջան, «առկիդ (ատամիդ) տակը բանըմ կայ»...

— Կըսեմ, կըսեմ, Աւէն ափար, կըսեմ... հըմը (բայց)... խօսքս պիտի չը կոտորես..., հազարէն մէկ դուռդ եմ եկել ինձի դարտակ չը ճամբես...

— Ախպար, ըսէ, աշենք ի՞նչ է..., թէ ձեռքէս գայ խօս գիտե՞ս որ հոգիս ուզես «չէ» չեմ ըսել, հանեմ կուտամ, չեմ խնայել...

— Դէ, փառք Աստծու, դուն էլ գիտես ես էս օջիւն դուշմանը չեմ, լաւը կուգեմ..., տեղն էլ որ գայ ձեզի համար «գլուխ դնող» (անձս զոհող) աղայ եմ..., հիմի, աղաս, իմ խնդիրքս էն է, որ լաւ է իմ էն ջուխտ աղաքս սող-սող թաղես... ինձի ամօթով չէնես...

— Ինչի, ախպար, հեռի քեզնէն, հեռի քեզնէն...

— Ես եկել եմ, Աւէն ափար, ձեր բաղչեցէն մէ ծաղիկըմ քաղելու...

Հարս ու պառաւ, որ օգայի վարի թախտին հաւաքված, որն իր գուլբան էր գործում, որը թեշիկն ոլորում, որն էլ գլուխը քարշ գցած, աչքերը փակ, խումբացնելով հրեշտակների հետ խօսում..., ձեռքի գործը բաց թողած, ականջները

որեցին ու ականապիշ մեծ աչքերը պատգամախօս Զաքար խնամուն յառեցին:

Զարօն չը կար..., նա հասկացաւ, որ խօսքն իրա մասին է, որ քաղվելու հասած «ծաղիկն» իրանց բաղչում ինքն է մենակ... — Կարմրտակեց, մինչ ականջներն ալ-վարդ կտրած, գոմի դռնից դուրս փախաւ:

Զաքար խնամին մէկ—երկուս կծու ծուխը ֆստացնելով ծանր ու բարակ շարունակեց՝

— Տասներկու առաքելոց օրէնքով, երեք հարուր վածընդեց հայրապետաց կանոնով, Աւէն ափար, բեր աղջիկդ տուր Սահրատենց Կարօին...

— Բան չեմ ըսել, Զաքար ջան..., քթի տակին խընդմընդալով, պատասխանեց Աւէնը— Դուն էլ գիտես, որ ես քեզի աչքիս լսին պէս կուղեմ... հըմը..., ախպար, էդ քու ըսած աղիդ համար մեր բաղչան հէջ մէ ծաղիկըմ չէ բուսնել... Գիտես, որ էդ «ջան-բազար է» (կեանքի առևտուր), «մալ-բազար» չէ (անասունի առևտուր), որ խաթերդ բանըմ պակաս, բանըմ աւել, վերցնեմ տամ... Զէ, խնամի, բարով եկար հազար բարի, գլխուս վրա, աչքիս վրա... հըմը (բայց) ես էլ խնդրեմ կը որ ադ խօսքը դու մէկ ըսիր, մէկ էլ չըսես...

Երկար խօսեց Զաքար խնամին, «միջնորդ» գցեց հարս-խանութին՝ տանտիկինին, աղին դովեց, գովաբանեց... բայց Աւէնը խօսքի չեկաւ..., «չէ»... ասաց ու դէմ առաւ... Խեղճ Զաքարը

գնաց, եկաւ, մի օր, երկ-օր, երկու շաբաթ, Աւէն խնամու շեմը մաշեց, ինչքան խնդրեց Սէյրանենց տան մեծին, փոքրին, էլ խոստումներ, սպառնալիք՝ թէ «էդ ջահէլ-ջիւան գոյգը իրար կուզեն, էդ խեղճ տղան կը խելոյի (խելագարվի), սաւղաքեար է (սիրահար) սար-ձոր կընկնի, Չարօն լսէ տամիւս (կաթուած) կենէ կը մեռնի... մեխք է ախր, էդ ալ-վարդը կոկոն-կոկոն սև հողին տակը փթի... վերն Աստուած կայ... կը պատժէ»... բայց իզուր... Աւէն խնամին լսել անգամ չէր ուզում, որ իր «թառլան»՝ սիրուն Չարօն, աչք-յունքը սաղ, ձեռք-ոտք առողջ իր «չոբանի» (հովուի) կինը դառնայ... Աչքերից մինը կոյր լինէր, կամ ձեռք-ոտքը կաղ ու չողախ... «այ, էն վախտը ուրիշ բան էր»... իսկ թէ Կարօն «սաւղաքեար է», խենթ Չարօն էլ նրան կուզէ... դրանք սարսաղ, խենթ ու խելառ բաներ են... Աղջիկը ինչ... ուզելը ինչ... նրա ուզելն հօրը կամքն է...

Գիշեր ու գօր Սէյրանենց տանն հանգիստ չը կայ. մեծ տներէց, հարուստ տեղից, նոյն իսկ մօտիկ քաղաքից մէկը միւսի յետքից եկող խնամախօսներն իրար գլուխ են պատուում... Դուռ ու երթիկ գօր ու գիշեր միշտ լիքն են. ողջ գիւղն իրար է եղել, թէ էդ «իւղոտ», չաղ պատառը ունի բերանը պիտի ընկնի... Խեղճ Չարօն ու Կարօն «հալն» հարցնող հէջ չը կար... Չաքար խնամին էլ չէր գնում ու գալիս, «բէխէր» գոնից

էլ «մուրազ» չէր աղերսում... Նա անպատված, խօսքը կոտրած, պատգամների շարքից վաղուց էր վռնդված... Էլ ի՞նչ կըլինէր խեղճ աղջկան օր-արեւ... Ողջ գիւղն իրար էր եղել, բայց Չարօն հէջ հոգն էլ չէր, թէ ունի կընկնէր ինքը «բաժին»... Կարօն գատ ու էլ լինէր փեսացուն, նրա աչքին «ջին ու փերի» (դե) կերէր... Բայց ինչ լաւ է, որ կին մարդուն, խեղճ ու թոյլին մեր գիւղերում գոնէ լալու իրաւունքից չեն զրկում... Եւ խեղճ Չարօն լալիս էր...

Լացը լաւ է..., շատ լաւ է..., մանաւանդ երբ հաստատ գիտես, որ մենակ չես լացիդ մէջ, քեզ հետ լացող սրտիդ մօտիկ ընկեր ունես...

Կարօն միայն մի օր լացեց. երբ Չաքարը իմաց տուեց, թէ «էլ ճար ու իլլած չը կայ... հէրն անիծած էդ աղջկան, մտքիցդ հանէ, ուրիշն ուզէ... երթամ ձեռաց նշանեմ, գամ, թշնամուդ աչքն էլ հանեմ»... — Կարօն միայն դառը ժպտաց, ծիծաղեց... Բայց, երբ մի օր ընկերներն էլ, որոց համար քանիցս անգամ կեանքն իսկ վտանգի էր մատնել, ուզած աղջիկը փախցրել, սրտակոտոր, վզերը ծուռ չէր թողել, — երբ հէնց այդ իսկ ընկերները նոյն խնդիրը կըլնեցին, թէ ուրիշն առ, «Չարօն չըլնի, Մարօն ըլնի»... Կարօն կատղեց, լցված սիրտը փառի նման պատուկեց...

— «Մօ, անհոգի, անաստուածներ... էդ սաւդան (սէրը) խօսեր-կարագ չէ ունի հետ ուզես՝ նստես ուտես, ունի ուզենաս՝ վերցնես տաս...

իրեք տարի էդ աղջկան սիրեմ, ուզեմ, սրտիս մէջը ես պահեմ..., սար-ձոր չափեմ, զօր ու զիշեր մտքէս չը հանեմ... հիմի ուրիշն առնէ, տանի, ես հեռուէն կայնիմ աշեմ..., մեռնիմ լաւ չէ»...

Ու սարի պէս հսկայ տղան հոնգուր-հոնգուր հեկեկաց...

Բայց իզուր... Լուսադէմին դաւուր-զուռնան գոլժեց գիւղին, թէ Սէյրանեհն Զարօին «գօռով» (բռնի) տուին մեծ-տէրտէրանց Մկօին...

III.

— Շուն, շանորդի, հարամզադա, էսօր մօրս ի՞նչ ես ասել...

— Քա, ի՞նչ ունիմ որ ի՞նչ ասեմ... եկած օրէս մօրդ երեսը հըլը (դեռ) շիտակ չեմ աշել...

— Ես քու շիտակ հէրդ ու մէրդ, քու մեռելդ ու կենդանիդ...

Եւ յոնի կակուխ, կարմիր ճիպոտը գալիս է գալիս Զարօի գլխին, քիթ ու բերանին ու լիւր գիւղացու անսպառ աղբիւր լպիրշ հայհոյանքն, հարուստ մեռելի շարականի պէս թափվում անխընայ...

Տէրտէրանց Մկօն «տղամարդ» դառած կնոջն էր ծեծում...

Այդպէս է դիւղում: Հախ-տղամարդու (խական, քաջ տղամարդու) շէնք ու շնորհքը ծեծն է, բօթակը, լիւր հայհոյանքը..., թէ չէ «էլ ինչի՞ն տղամարդն է նա, որ շաբթէ-շաբաթ» գոնէ չը փորձէ բիրդ բազկի ոյժը խեղճ կնկան վրա...

Եւ զարմանք բան է, գիւղացի կիսն էլ կարծես հէնց ինքը պահանջ է զգում ամուսնի ծեծին՝ «ի՞նչ էրիկ-մարդ է, որ մի տարի է կընկան չէ ծեծել»..., արհամարանքով բոլորն հեղնում են այն հազարից մէկ գիւղում պատահող բաղդաւոր կնկան, որ գէթ մի տարի չէ արժանացել ամուսնի ծեծին...

Այդպէս է «էզը», միշտ իր ընկերով՝ իր «ործի» մէջը դերակշռող մի բան է պտրում, մի ոյժ որոնում... Եւ ուրիշ ի՞նչ ոյժ գիւղացի կնկան աւելի ազդու, զգալի կը լինի քան իր սեփական գլխին տեղացող բիրդ հարուածները...

Ծեծում են գիւղում, անխնահ ծեծում, հարուստն՝ աղքատին, պաշտօնեան՝ փոքրին, տղան՝ ծառային, հայրը՝ իր տղին, ուժեղը՝ թուլին..., բայց ամենից շատ մարդն՝ իր կնոջը:

Դեռ առաքաւորի զիշերը չանցած, Մկօի հայրը, երկու հատ կոնծած, մի օր կանչեց իր մի հատիկ տղին.

— «Է, բալամ, գիտե՞ս ինչ կայ աշխարհքը... մեծ շնորհք չէ հօր փողերով սիրուն կնիկ առ-

ները, մեծ շնորհքը կնկան կնիկ շինելն է... Սիրուն կինը քեհլան ձի է, բռնելը դեռ հունար (շնորհք) չէ, մեծ հունարը բերանին սանձ դնելն է, նրան թամբել, փորքաշները պինդ բաշելն է... թէ չէ գիտե՞ս էնպէս գետին կը զարնէ, որ եօթը զաթ գետնին տակը կ'անց կենաս... Սիրուն կինը սարի ջէյրան-մարալ է..., բռնելուդ պէս դիք պողբերը քօքից (արմատից) պիտի դուրս հանես, թէ չէ լերթդ ու թոքդ իրար կը խառնէ... է՛, բալամ, էդ ջէյրանը ես բռնել եմ, տուն եմ բերել, դէհ, տեսնեմ քեզ հիմի պէտք է գլուխը սանձ անցկացնել... կնկան սանձը՝ քօթակն է... նոր որ բերիր՝ օրն եօթն անգամ, յետոյ երեք, յետոյ քիչ-քիչ պակասցրու... Տեսնում ես դեռ քաւթառ մօրդ էլ բազի-բազի դնգսում եմ, թէ չէ, բալամ, պառաւ ձին էլ դարի կուտէ... Սիրուն կինը հրեղէն է, թևեր ունի, կը թռչի»...

Ու այն օրուանից թէև անցել էր մի տարուց աւել ու գիւղի պարծանք գեղեցիկ Զարօն ստրկի նման միշտ գլուխը կախ, լուռ-մունձ տանում էր ամեն նախատինք, բայց դարձեալ գիւղի «կարգ ու կանոնով» ամենօրեայ ծեծն անպակաս էր միշտ խեղճ հարսի գլխից։ Մանաւանդ Զարօն «չըբեր» էր, ախր... Տարին վաղուց էր անցել, գլորվել, տէրտէրանց հարսը տղայ չէր բերել... և կեսուրն ինքը թէև նախօրօք արար-աշխարհքին յայտարարեց թէ «հարսը չը բերէ...», բայց բամբասաւէր գիւղի չար լեզուն ուրիշ կերպ մեկնեց

տէրտէրանց հարսի «չը բեր» լինելը։ Նշանված օրից դուռ-դըղից գիւղում լուռ փսփսում էր՝ «ափսոս, խեղճ աղջիկ, հօրդ աչուին քօնար, էս լէն աշխարհքում էդ խատում (անընդունակ ամուսնութեան) տղին քեզ արժան տեսաւ...»

Զատկի օրերն էր։ Գիւղի հազուադէպ ուրախ օրերից։ Շատ քիչ է լինում, որ գիւղում մարդիկ օրերն անարցունք, ուրախ անցկացնեն։ Եւ այդ հազուադէպ ուրախ օրերին, կարծես երկնքից յաւիտենական լացի մատնված երկրագնդի այդ խաւար խորշը՝ մերձիմահ հիւանդ մօռացված գիւղը, ինքն էլ յուսահատ էլ մի կողմ նետած իր դարդ ու ցաւը, իր հազար ու մի ժանդահոտ վէրքի մըմուռ կսկիծը, անկեղծ ու սրտանց ուրախանում է, անձնատուր լինում իր կեր ու խումին, խաղ ու խնդումին...

Հին ու նոր հարսներն հարանցն հաւաքված, կեսրանց խուզարկու հայացքից հեռու, կապանքից փախած թռչնիկի նման, հայրական յարկի ջերմ հովանու տակ ուտում են խմում, սրտանց ծիծաղում, պարում, թռչկոտում...

Բայց ուրախութիւն Զարօն չը կար... Հարանցն երթալու դարձեալ չը թողին։ Նոյն իսկ մայրն եկաւ, աչքերն արցունքոտ ինչքան աղաչեց, որ գէթ մի օրով թողնեն աղջկան «գայ հէջ չէ հիւանդ հօրը տեսնելու...», ճար, հնար չեղաւ...

— «Մեղքս ինչ պահեմ, ես աչքիս լսին չեմ

Յովհաննէսի վանքիցը կըլնի... սե ղոչըմ տարէք՝
դուռը մատղեցէք... բալքի (կարելի է) մէ լու-
սըմ, մէ դուռըմ բացվի»...

Թէև թուրք, Փաթման ամենին իրեն կը-
նին «յարմար» դեղ-դարման կուտար...

IV.

Գ... գիւղի դիմաց կանաչ-սիգաւէտ բլուր-
ների մէջ ամենից բարձր, ամենից չքեղ կան-
գնած է սարը Սուրբ Յովհաննէսի, որ նորա-
պրսակ թագուհու նման դառ-վառ խոտ—ծաղ-
կի ծիրանին պէտք հպարտ ուսերին, հին մա-
մրոպատ Սուրբ Յովհաննէսի մատուռն էլ զըլ-
խին դրել է պսակ...

Գ... գիւղից վերև տափարակ դաշտում Տա-
փարուան լիճն է ավերը կըծում...

Գ... գիւղից ներքև սարերի ծոցում Դու-
ման-գեօլ լիճն է եզերքը լիզում:—Ու կարկա-
շահոս, խենթ-խելառ գետը ժայռերից խրտած,
ափերից փախած, հազար-մի աղբիւր, ճրովըտան
առուակ առած իր հետը, աւերաւորի պէտք նարո-
տի նման կապոյտ լճերը կապում է իրար, խառ-
նում է իրար... ու ինքը բեզբած, թե-թիկունք
թափած, նետվում խոր լճի գիրկը անյատակ...

Եւ հին դարերի պարեպաշտ մարդոց ձեռա-

կերտ վանքը, երկու լճերի մէջ տեղը կանգնած,
ծաղրում է վերից՝ իր հալարտ գահից կարկաշուն
գետի խենթ-խելառ խաղը...

Որքան սիրուն ես, զրոյի տարած կանաչ
լեռնաստան...

Վարդաւառի շոգ կիրակի օրն էր, Սուրբ
Յովհաննէսի մեծ տօնը՝ «դերին»... Կէս օրը վա-
ղուց անցել էր արդէն ու բոց-արեւը, իր բաց-
կապուտակ ասպարէզն անցած, ոսկէզօծ դե-
ղին գաւազաններով գառամ ու յոգնած ծե-
րուկի նման կոթնել է ամուր ֆեօրօղլու բեր-
դին: Բայց հին օրերի, ջահել օրերի յոգներն յի-
շելով, աչքը նետել է Սուրբ Յովհաննէսի սի-
րուն կատարին...

Սուրբ Յովհաննէսի սիրուն կատարին ինչեք
չեն լինում այդ չքեղ տօնին...

Ե՛հ, խեղճ գիւղացու աղքատիկ կեանքում
այդպիսի օրեր շատ քիչ են լինում, երբ հրա-
շագործ արաղի զօրքով խելք-մեկը թոցրած,
դարդ ու ցաւ մոռցած, աղքատ ու հարուստ իրար
խառնվել, ասում են, խօսում, երգում են, պարում,
ինչ որ ոյժ ունեն խմում, խենթանում...

Սիգաւէտ լեռան ծաղկաւէտ լանջին կարմիր
կակաչը շիկնել է—գեղնել գեղջկուհու փարթամ
ալ-վարդ թշներին, մախմուր շրթունքի փայլից ու
ցոլքից և ամօթահար տարին մի անգամ այդ
օրուայ տօնին նարգիզ ու շուշան խամրած, զըլ-
խիկոր տեղի են տալիս, խլվան կուսի սիրուն

աչքերին: Արտուտ ու սարեկ լռել են իստակ, և ի՞նչ էլ երգեն ձեռք-ձեռքի բռնած պարոզ տղերանց ու աղջիկների երգի գէմ յստակ...

Հէյ, ինչ հայացքներ, սուր-սուր սլաքներ նետում են իրար աղջիկ ու տղայ... ի՞նչ դաշն ու պայման, մեծ-մեծ խոստումներ, որից մեծ սարն էլ քիչ մնայ դողայ... Եւ պարզ ու անկեղծ սիր-վող զոյգերի սուրբ գրաւական լինում է միայն մի-մի մատանի, հասարակ, անշուք մետաղի մատնի...

Սպիտակ ու նաշխում վրանների տակ սա-րը կորել է, ծածկվել իստակ: Շատերն էլ սայ-լի թևերը անկել կապերտ ու չուխա վերան են փռել ու վրան շինել, շուտքում նստել, սուկրան բաց արել:

Ահա մէկուսի թափորի ծայրին կանգնած է հեռուն Տէրաւէրանց սպիտակ վրանը սիրուն: Այն-տեղ չեն խմում, այնտեղ չեն պարում... Նոյն իսկ ամբոխը այն կողմն անցնելիս, ինչ որ փր-փրսում, քայլերը յանկարծ արագացնում են: Տէր-աւէրանց չարոյ, «ընկնաւոր» հարսն էր վրանում նստած: Լրման մօտ դալուկ լուսնի պէս գու-նատ, հեղնական հպարտ ժպիտն երեսին, նայում էր Զարօն սարի հանդէսին:

Կարծես թէ ինքը օտար էր այդտեղ. ծա-նօթ չէր նրան տղերանց պարը, աղջկանց խաղը, խինդն ու ծիծաղը... Խորդ որդու նման կարծես թէ միայն սոսկ հանդիսատես կանչված էր նա:

Եւ ճիշտ որ նրան Փաթմա խանումի խոր-հրդով միայն ուխտ էին բերել:

Ու քսնի թշուառ, հիւանդ անկեալներ այդ տօնի օրը Սուրբ Յովհաննէսի դռներն են մաշում:

Խեղճ, անդամոյժ պառաւ կինն հագիւ քար-քաշան հասած մատուռի դրան, քարերն է ճանկ-ռում, լիզում, լիզվութում, հին սրբավայրից փըր-կութիւն հայցում, հրաշք է խնդրում...

Այնտեղ, մատուռի վէմ քարի առաջ մի ջուխտ մոմ ձեռին ծնկի է չոքել դեռ ջահէլ «չը-բեր» հարսը գեղանի: Ա՛խ, թէ կատարվի խոր-հուրդը սրտի... Սուրբ Յովհաննէսը աչքը քաղցը անի մի տղայ «բաշխի»..., ահանջ չի դնի կեո-րոջ խօսքին, ճակտից կը կտրի դեղին մեծ ոս-կին (գլխի դարդ) ու մատաղ կանի Սուրբ Յով-հաննէսին: Ու սրտատրոփ ձեռքի մէջ սեղմած փոքրիկ քարն ահով նա մօտեցնում է մոմոտ վէմ քարին: Քարը կպչում է... Հարսն ուրախացած, որ սրտի ուխտը Սուրբ Յովհաննէսը լսել է ար-դէն, աչքերն արցունքոտ, քարն է պաշ-պըշում... քիչ մնայ խելիւր թռչնէ խեղճը...

Յանկարծ ամբոխը շանթահարի պէս յետ-յետ է քաշվում: Տէրաւէրանց հիւանդ «ընկնաւոր» հարսին ուխտի են բերում: Կեսուրն ու Փաթման թևերից բռնած, չորս հինգ տղամարդ չորս կողմը փաթտած, հիւանդ Զարօին եօթն անգամ ժամի շուրջը պտտեցին, մատղած սև զօշի կարմիր

արիւնից ճակտին քսեցին, ապա ներս տարան մատուռը ուխտի:

Փաթման իր ձեռքով հիւանդի ճակտից կըտրեց մեծ ոսկին, աջհամբոյր տուեց վէճ քարի կողքին նստած տէրտէրին ու ինքն էլ քաշվեց մի անկիւն չոքեց:

Ամբոխն հայ-հաւար խռնվում է ներս, ամենքն ուզում են տեսնել տէրտէրանց ընկնաւոր հարսին: Վաղուց գաւառում լուր էր տարածվել, թէ տէրտէրանց հարսն այնքան սիրուն է, որ դե-շարերը, ջին-փերինները տիրապետել են...

Ու Զարօն կանգնած, տխուր դիտում էր: Տխուր դիտում էր այդ «հետաքրքիր» ամբոխն անզգայ, որ մարդուն դրսից լոկ գիտէ զննել ու երբեք չը հարցնել, թէ ներսը ինչ կայ... Յանկարծ մի սրտանց «ախ» քաշեց հիւանդն ու հեկեկալով փռվեց չոր գետնին: Ամբոխը սոսկաց... Հազար բերաններ հետը ախ քաշեց, ափսոսաց սիրուն, նորատի հարսին... ու կարծես դժգոհ տօնին «անվայել» այդ միջնադէպից, ամենքն շտապեց իր ուրախ քէֆին, խաղ ու խնդումին...

V.

Քեօրօղի լերան ստորոտներում հին-հին դարերից հազիւ մնացած աւերակների բեկորների մէջ

դիմ-դիք կանգնած է մի հսկայ ժեռ քար: Գրեթէ երկու մարդու հասակով բարձրանում է նա կապուտակ լճի ապառաժ ափին ու դաժանակիր պատժի մատնված հսկայի նման, զօր գիշեր անքուն հսկում է լճի ալիքների մէջ լուռ փսփոսացող ջին փերինների լացն ու ծիծաղը: Ու թէև այդ դիք-ապառաժ քարը ամբողջ գաւառում հռչակվեց իբրեւ զօրաւոր ու Սուրբ Սարգսի գերեզման, բայց ոչ ոք «բէվախտ» իրիկնապահին չէ համարձակվում ոտ դնել «բէլսէր» սև լճի ափին:

Սև-լճի ափին ամեն իրիկուն ինչ որ զաւմաղալ, կռիւ է բռնկում: Ալիքներն հռժկու ու փրփրադէպ իբար կռծելով, իրար ճանկռելով, մէկ-մէկի մազից, մէկ-մէկի բաշից ամուր կախ ընկած, թռչում են ափը, հասնում են ափը, ժայռերին դիպչում, քիթ-բերան ջարդում, լճի տակն անցնում, անդունդն են իջնում, որ հանգստացած, ուժ ու թափ առած, նորից վեր ելնեն, կռուի բռնվեն... Սև ու մութ լճի ջին-փերիներն են զարկում, զարկվում, կռիւ են մղում Սուրբ Սարգսի հետ... Կապուտակ լճի ալիքներն հազած, եօթ զօր վեց գիշեր նոքա կռվում են, մինչև վերջապէս շաբաթ իրիկունն յիշտեկի մթին ափ են դուրս գալիս, որ տիրապետեն ու լիճը տանեն սիրուն զօրավար յաղթված Սուրբ Սարգսին, որ ողջ շաբաթուայ կռուից թուլացած, գէնք-զրահ թափած, էլ խոստանում է յիշտեկի մթին անձնատուր լինել ջին-փերիններին:

Եւ ահա յաղթված Սուրբ Սարգիսն ահեղ մի թոյլ ու անզօր խեղճ աղամորդու իր «ղուին» է (ծառան, գերին) արել ու Սուրբ Յովհաննու բերանով յայտնել, որ ամեն յիշտեկ խոնկ ու մոմ բերէ իր գերեզմանին ծխէ ու վառէ, որ քանի մարդիկ մատուռ չեն շինում, տաճար չեն կանգնում իր գերեզմանին, գոնէ երկինքը յիշէ իր յաղթված քաջ զօրավարին մի գունդ հրեշտակ զրկէ օգնութեան ամեն շաբաթուայ յիշտեկի մթին:

Եւ Սուրբ Սարգիսը իրեն «ղուլ» միջնորդ բնարեց տէրտէրանց սիրուն Զարօին: Ֆաթմա խանումը վարդաւառի մեծ տօնի օրն այդպէս յայտնեց ու մեկնեց Զարօի «քատակն» (ներշնչում) արար-աշխարհին, որ Սուրբ Յովհաննէսն իբր իրա բերնով յայտնել էր «ղուլին»՝ իր «ընկնաւորին»...

Եւ երբ, յիրաւի, պատմածի նման ճիշտ լճի ափին գտնվեց հսկայ ժեռ-գերեզմանը Սուրբ Սարգսի հողի մէջ կորած ու դիր տնկվեց, էլ կասկած չը մնաց Ֆաթմա խանումի ճիշտ գուշակութեան:

Ու այն օրուանից ամեն շաբաթ օր, երբ մթնշուղը գետին էր իջնում, Զարօն շտապով խոնկ ու մոմ առած, քայլերն ուղղում էր սև լճի ափը:

Ու սև-մութ լճի ալիքներն ահեղ, կարծես աւելի կատղած-փրփրած, ճիշտ մարդու ձայնով ինչ որ խլվում, իրար հետ խօսում, մերթ գողգողում են, մերթ ձէն-ձուգ կտրած լուռ փափսում են...

Եւ մարդիկ ահով ու պատկառանքով շաբաթ օրերը իրիկնապահին, երբ տեսնում էին տէրտէրանց հարսին, մի կողմն են քաշվում ու լուռ փափսում:

— «Տօ, «ընկնաւորն» է, Սուրբ Սարգսի զուլը... յիշտեկ է էսօր, խոնկ-մոմ կը տանի տիրոջը դուռը»...

Ալիքներն ահեղ գողում են, գոչում ու գոռոցին հետ Սուրբ Սարգսի տակից ինչ որ փափրսոց, շշուկ են բերում... Կարծես Սուրբ Սարգիսն իր զուլի հետ է խօսում, փափսում...

Ու տարին չանցած վարդաւառի մեծ դերուց՝ կերակուց, այն «չբեր» Զարօն մի սիրուն տղայ բերեց, բալալուկեց... Եւ որովհետեւ Սուրբ Սարգսի «տուրքն» էր անունը Սարգիս դրեց տէրտէրը...

1903 թ: սեպտեմբեր
Գանձա

«ՎԵՐՆ ԱՍՏՈՒԱԾ ԿԱՅ...»

—Եթ տարեկան եթում էի, վարժապետ ջան,—այսպէս սկսեց մի օր ծառաս՝ Սահակը իր սե կեանքի աղի-լեղի պատմութիւնը,—երբ հայրս ինձ տարաւ իր մօտ՝ ջաղացքը: Ինձ թուեցաւ, թէ հրաշքով յանկարծ դժոխքից—դրախտն եմ ընկել: Նէ, վարժապետ, գիտե՞ս ի՞նչ է մեր գիւղերում անմայր, անտէր, խեղճ եթումի (որբի) օրն ու հալը... Հայրս մեռնէր, մի գարգ կանէր, մայրս իսկոյն թուխս հաւի պէս շուրջը կաննէր փոքրիկներին, սե-մութ կանէր օրն ու արեւ, ինչպէս լինէր, քաղցած թէ կուշտ, մերկ թէ հագած, կը փայփայէր, կը պահպանէր, մինչ «հաւ անէր թառը դնէր», որ ամուսնու հին օջախը, սե օջախը չը մարէր... Բայց իմ ախր մայրս էր մեռել ու մեզ չորսիս՝ երկու աղայ, երկու աղջիկ եթում թողել...

Մայրս աղքատ էր, շատ աղքատ. ուրիշի պէս նա չը թողեց ոսկի զարդեր, բարաթով փող, որ հայրս իսկոյն, էլ ամեն ինչ մոռացած, ինչպէս

անում են գիւղերում, տանէր մէկին տար ու բերէր մի «ջաղու» կին նստեցնէր, խորթ մօր ճանկը մեղ գցէր... Պարտքով փող էլ ո՛վ կը հաւատար խեղճ հօրս..., որբկայրու կարգվելուն (ամուսնանալ) մեր գիւղերում չորս-հինգ հարիւր է պէտք ախր...

Խորթ մօր ճանկից՝ բուրբուխան կրակից ազատվեցինք, բայց ի՞նչ օղուտ... Անտէր որբը երբ է օր ու արև տեսել այս սև ու մութ աշխարհքում, այն էլ գիւղում...

Մեզ յանձնեցին հօրեղբօրս խնամքին: Հայրս վաղուց ջաղացպան էր, քաշվեցաւ իր ջաղացքը ու տարեկան մեր կերմունը (ուտելիք)՝ երկու սոմառ դարի ալիւր հօրեղբօրս տալուց դատ, ո՛չ մի բանի չէր խառնվում...

— Էստից ետև դուն ու բու Աստուածդ, Եղօ տացու..., ասաց հայրս մեծ եղբօրը — Էս ջաղչէն էլ տուն չեմ գալ..., Էս տղաքս քեզի կուտամ, քեզի ա էն Աստծուն... Դու էլ էդոնց հօրօղբար չես, հայր ես, մայր ես, ամեն ինչ ես...

Հէ՛յ գիւղացու, խեղճ գիւղացու անխիղճ Աստուած, էդ ի՞նչ օրի թողիր մեզ...

Բայց... գիւղում Աստուած կա՞յ որ, վարժապետ, թէ որ լինէր էլ ի՞նչու է հայրը տղին, տղան հօրը, կինը մարդուն, մարդն իր կնոջ, եղբայր ու քոյր, էլ զրացի, էլ ազգական թէ օտար, անխիղճ կերպով իրար արիւն են միշտ ծծում... Չէ, վարժապետ, գիւղում օրէնք, խիղճ, դատաստան

տան հէ՛չ չը կայ, էլ ո՛ր անխիղճ Աստուածն այնտեղ կը մնայ... Աստուածն այնտեղ լուի ժամուհն է, չորս պատի մէջ բանդարկված ու գիւղացոյ արիւնյուկայ գործերում իսկի ձեռք չէ թաթախում... Թէ չէ գիւղում, Էս մեր գիւղում խեղճ Աստծուն էլ կը խեղդէին...

Եւ հօրեղբայրս՝ Եղօ տացուս ու իր Աստուածն առան մեզ՝ խեղճ որբիկներին իրանց թևի՝ հովանու տակ... Դրանից յետոյ էլ քոյրերիս ու եղբօրս ողջ գարնանը ամառ, աշուն տանը խակի չը տեսայ: Մերթ գլխաբաց, չուլ ֆէրէճիկը (չալէ վերարկու) փաթաթված, մերթ բոկոտն, քիթ ու բերան կապուտկած, հայհոյելով, ծեծկոթելով, թոն (անձրև) ու քամուն, ցուրտ ու ցեխին քշում էին հօրեղբօրս արան հօտղութեան: Սաղ ձմեռն էլ բուք-բորանին խեղճ քոյրերս փողով վարձած ծառայի պէս միշտ ջուր էին կրում տանը՝ հօրեղբօրս մարդ ու մալին:

Փոքր քոյրս բաղդաւոր էր, մի տարի էլ չը զիմացաւ էդ տանջանքին, հիւանդ պառկեց: Ներսիսի գոմը հինգ օր հազիւ մեծ քրոջս գողցած հացով ապրեցաւ (կուշտ փորով հաց, գարի, ցամաք հաց էլ չէին տալիս ուտելու) ու մի օր էլ քոյրս աղբիւրից երբ տուն եկաւ, գնաց տեսաւ որ մեռել էր...

Է՛հ, ի՞նչ անենք, մեռել, մեռել... Ո՞ւմ հոգն էր... Քոյրս ու եղբայրս այդ գիշերը մի բիչ լա-

ցին, ես էլ նրանց լացից լցված մի քիչ աչքերս
թրջեցի ու ամեն ինչ վերջացաւ...

Քիւղում աղջիկն ախր պատիժ, պատուհաս
է... հօր-մօր համար...

Բաղդը սև է աղջկան... Միւս օրը հայրս ե-
կաւ, տէրտէրի հետ տարան մօրս ծոցը դրին,
թաղեցին... Խեղճ եթումի տեղն էնտեղ է, էն
սև ու մութ ցուրտ գերեզմանն... էս աշխարհ-
քում եթումն ու խեղճն, աղքատն ու թոյլն ինչ
բան ունեն, վարժապետ...

էս աշխարհքը, փոհ աշխարհքը զօրեայինն
է՝ ուժովին...

Եթ տարեկան եթում էի, վարժապետ ջան,
երբ հայրս ինձ տարաւ իր մօտ՝ ջաղացքը: Ասենք
հայրս էլ խօ չը տարաւ..., հօրեղբօրս անից մի
օր ես փախայ ու ինչ արին էլ ջաղացքից տուն
չեկայ: Ախր հոգուս էր հասել... Քոյրս վաղուց,
հակառակ մեր հովանաւոր հօրեղբօրս «սուրբ»
կամքին, փախել էր իր սրտի սիրած տղի հետ,
խեղճ տացուիս շահին դիպել, գէհին դիպել...
Ախր գիտե՞ս, թէ որ քոյրս չը փախչէր, քանի մա-
նէթ հօրեղբայրս «հագէմասի»¹⁾ պիտի առնէր...

1) Ծան. «Հագէմասի»՝ «հա» ասելու վարձ, զըլ-
խագին, այն փողն է, որ նշանվող տղի տէրը տալիս է
աղջկայ հօրը կամ խնամակալին համաձայնութիւն առ-
նելու համար: Հագէմասին սկզբնեւում շատ էր 100-ից
մինչև 200 նոյն իսկ երբեմն 300 բուրլի, բայց այժմ
50—100-ից չէ անցնում:

Մեծ եղբայրս աւելի վաղ դուրս էր եկել,
գիւղում մէկին հօտաղ մտել, հօրեղբօրս կատ-
ղեցրել: Կարճ էի ես էլ էգ տան մէջ ապրել...
բոլոր վրէժն ախր ինձնից կառնէին... Ես էլ փա-
խայ, ջաղացք մտայ: Այնտեղ լաւ էր:

Առաւօտ վաղ, երբ արեւը իր մօր ծոցից՝
Խլխի դաղի սիրուն լանջից դուրս էր գալիս, ես
էլ հօրս հազար կտոր, արագուշուկ չուլ անկող-
նից մկի նման խսկոյն դուրս էի ցատկում: Առանց
շորի, լոկ մի շապկով, չոր-չրփլաղ, (ասենք շոր
էլ չունէի, ինչ հագնէի) լոկ մի կտոր սև սաճի
հաց կրծելով, վազում էի խաղալու:

Ո՛րքան լաւ էր, որքան սիրուն էր դուրսը...
Հէնց ջաղացքի դրան առաջից գողգողալով, ուր-
մուր շտապ հոսում էր խենթ ու խելառ գե-
տակը: Վերից-վարից, ամեն կողմից կըշ-կըշալով,
վրժ-վրժալով, մէկ իրարու խառնվելով, ափերի
հետ պագվտելով, մէկ էլ շորած (խռոված), բա-
ժան-բաժան հազար ճիւղի ճեղճոված, յորձանք
տալով, փոքրիկ ծոցի, փրփուր ծոցի դիճ-բարերը
լիզվոթելով, թռչկոտում են առուակները, պարզ
ու վճիտ աղբիւրները, վազում, փախչում, անյետ
կորչում, գետն են լցվում, չքանում...

Հանդ ու հովիտ, դաշտ ու արօտ, քար ու
քարափ բաղքը քնից արթնացած, վաղ-վաղոր-
դեան անուշ ցողով լաւ լուացված՝ զովացած,
ծաղկի, սէզլի հազարերանգ հագուստ հագել, վառ
արևին առաւօտուայ «բարիլոյսն» են առաքում:

Եւ արտուարիկ, սիրուն սարեկ, ծիտ ու ճպուռ, հազար հաւքեր, գորտ ու թիթեռ, ճանճ ու մլժեղ, հորթ ու գառներ, հովիւ-հօտաղ անուշ ձէներն իրար խառնել, տաղով—խաղով օգն են լըցնում, ճլվում, հին նշանված, երկինք-գետնի մեծ հարսնիքն են կատարում...

Ո՛րքան սիրուն, գեղեցիկ ես, գրողի տարած դու գարուն...

Կիրակի էր, «ծաղկակոխի» կիրակին, միակ օրը, երբ զիւղերում ծածուկ երեսնորդհարսներն ու նշանած աղջիկները ազապների հետ հաւասար ուրախ, ազատ վազում են դաշտ, խուզարկու սուր աչքից հեռու, թռչկոտում են, կանաչ-ծաղիկ կոխկրտում, երգում, պարում, վանդակից դուրս թռած-փախած թռչնիկի պէս խաղում, խնդում, ծլվում...

Շարան-շուրան խումբ-խումբ եկան «ծաղիկ կոխող» աղջիկները, խումբ-խումբ եկան ջաղջի մօտի մեծ կամուրձից անցկացան:

— Հը՛ւր... ջաղացք կուգաս, ալրոտ մուկ..., աշէ կերթանք մենք ծաղկակոխ... դու հող (այգ-տեղ) ջրերը լրկէ...

Քէն ու ռիսով կարծես լցված, յանդիմանեց հօրեղբօրս մեծ աղջիկը: Նրանք էլ խմբով գնում էին ծաղկակոխ:

— Օ՛խ, դու չունիս... կաշես ինչըղ (ինչպիսի) արխալուղ (հագուստ) է կարել մարս...

Սկսեցին ինձ դրգռել փոքրերը:

— Ա՛յ, ոտնամաններս... տացու քաղբէն է բերել, դունա ունի՛ս... վրա բերեց հօրեղբօրս միւս տղան:

— Ձըլտօ շապկին, իդոր (դրա) հալին աշեցէք... Ձունը գլխուդ, ալրոտ մուկ, մեր տնէն ա փախաւ եկաւ...

Ապուշի պէս հացի կտորն ամուր բռնած, մէկ մի տղի, մէկ միւսի արխալուղին, ոտնամանին էի նայում, բերնիս ջուրը կամաց-կամաց վազեցնում:

Խումբը գնաց, ես մնացի նստած տեղս քարացած: Մի բան ներսս օձի նման կրծում էր: Էլ սիրուն դաշտ, սար ու ձորեր, էլ գետ-առուակ, արեւ-երկինք, խոտ ու ծաղիկ, ո՛չ մէկը ո՛չ իսկի աչքիս չէր երևում... Նոյն իսկ նաշխուն քարերս էի գետի ամին մոռացել... Կարծես շուրջս հէնց էի գետի ամին մոռացել... Կարծես շուրջս հէնց էի գետի ամին մոռացել... Կարծես շուրջս հէնց էի գետի ամին մոռացել... Կարծես շուրջս հէնց էի գետի ամին մոռացել...

Սիրտս լցվեց, աչքերս իրանք-իրանց թրջան ու ես լալով, ձեռքիս հացն էլ վայր գցած, ջաղացք մտայ հեկեկալով...

— Ի՞նչ է, բալաս, ինչի՞ կուլաս... վե՛՛վ ծեծեց...

— Հա՛, ինչի՞... չեմ, ես ա կուղեմ...

— Ի՞նչ է բալաս, ի՞նչ կուղեմ...

— Ալ-արխալուղ, ոտնաման... Պէտօն, Արշակն ունէին...

—Փարա չը կայ, գառս, ուրտից... երբ մեծընաս փող կունենաս, դուն ա առ...

—Հն, չեմ, ինչի... ես ա կուզեմ... Պէտօն, Սըշակը խօ մեծ չեն... էնոնց տացուն է առել...

—Ձը կայ, ձագս, չը կայ, քընը (գնա) հալաղ (շորերդ) հագի...

Էդ աւելի սիրտս ծակեց, էլի պիտի էն շորերս, չուլ շորերս հագնէի, որ ծաղկակոխ գնացողներն յետ գալիս էլի «չըլտօ, արտտ մուկ» կանչէին: Տղան «չըկան» ի՞նչ գիտէ.. Մնդգամ-ցած գետին ընկայ ու սկսեցի բոբբոռալով ձեռ ու ոտս գետնին դարնել, ճանկոթել...

—Ձէ, Սակիօ ջան, չէ էլ, կառնեմ... քեզ ա կառնեմ... դէ էլ, մի լա...

Գուրգուրելով բարձրացրեց ինձ հայրս ու խնամքով, որ չը պատռի, անձս ձգեց միակ շորս՝ չուլ չուխաս: Բայց ես դարձեալ լալիս էի:

—Դէ, հերիք է, ամօթ է... Մի լա, երթանք աշենք, տացուդ փարա պիտի տայ, առնենք խանթէն քեզ ա հալաւ-մալաւ գնենք... էլ ի՞նչ էնեմ, փարա չը կայ իմ քովս...

Մի բիչ չեմ-չում, հազ-տուզ արի, հօրեղբօրս ա՛նը սիրտս էր, բայց ի՞նչ անեմ, ախր սիրտս նոր շոր կուզէր...

Գնացինք: Հայրս առաջից կծման տալով՝ քերվաւելով, ես ետեից մըռ-մըռալով, թըս-թըսալով, մտանք Եղօ տացուենցս մեծ տունը: Տացուա-

թոնրի շրթին նստած մեծ չիբուխն էր Փըստ-Փըստ-ացնում, կի՛նն էլ կողքին արծաթ դութկից թէժ բոնոթին մեծ պողուցով քիթը բաշում:

Սովորական «բարև տացու», «ասու բարին»-ից յետոյ, հայրս էլ հանեց իր մախոթի մեծ քեսան ու թմալիկին ¹⁾ պըպըգելով, ուզածին չափ սկսեծ լցնել, մատով կոխել մեծ լիւլան: Ես էլ կողքին, ահով-դողով կուչ եկած, խիստ անհամբեր ինքս իմ մէջ բարկանում եմ, թէ հայրս համբեր ինքս իմ մէջ բարկանում եմ, թէ հայրս ինչի փող չէ ուզում ու վախեցած, որ չը լինի՞ թէ մոռացաւ, կողքից բոթում, բոթբոթում եմ, թէ շուտ արն, դէ պըծի...

—Հն, դորթ (ճիշտ), տացո՛ւ ինի փարլին շահը (տոկոս) տայիր հէ՛չ չէ տղին հալաւ-մալաւ (շոր) առնէի... չըր-չըփաղ է (մերկ)..., հէ՛չ հագնելու բան չունի...

—Փարին շահը... վէ՛ր փարան է ծօ..., ի՞նչ-քան է...

—Քանի տարուան բան է, եսսիմ, դու չիտէս, բաժնվելուս որ դու ինձի պարտք մնացիր...

—Պարտք մնացի... թուխտը քովդ է, բեր աշենք...

—Քովս է... ահան, առ հաշվէ...

Հայրս հանեց շապկի ջեբից «մասունք»-ի պէս հազար ու մի փալասի մէջ փաթաթած, աղ-

¹⁾ Ծան. Թմալիկ—մի արշին բարձրութեամբ պտտ է, որ թոնրատունը (թնդրափը) բաժանում է տան միւս մասից՝ «տան երեսից»:

տից սեղած բարաթը ու դողալով, դողդողալով առեց եղբորն հաշվելու:

Գիտեմ, որ դէհ, վարժապետ ջան, 50 — 60 մահիւթն ինչ է ձեզ համար, բայց էդ անտէրն ախր հօրս ողջ բաժինն էր իր հայրական մալ ու մուլքից, Ակօհնց մեծ օջաղից, որի համար մեծ եղբօրից բաժանվելիս, այնքան կռիւ-վէճից յետոյ լոկ այդ բարաթն էր ստացել:

Տացուս առաւ, շուռ-մուռ տուեց, կարդաց, հաշվեց, խոր մաքի մէջ ընկածի պէս, մեծ գլուխը տարաւ-բերեց, երկար չիբից կծու ծուխը ներս ծծեց... յանկարծ չը գիտեմ թընդրից ի՞նչ բոց, ալ-բոց ելաւ շուրթն ի վեր...

Հայրս իսկոյն էն գէշ օձի խէթածի պէս տեղից թռաւ, գոյն-մոյն նետեց, սպրտնեց...

— Էդ ի՞նչ էրիր, Եղօ տացու... ախր դու հէշ խիղճ-գուլթ չունե՞ս... չէ՞ վերն Աստուած կայ ախր...

— Ի՞նչ գուլթ, ի՞նչ խիղճ, ձօ, սարսաղ... խելքդ խօ չե՞ս թռուցել... ձօ ես քեզի փարա երբ եմ տալիք եղել, որ եկել ես հիմի կուզես, ցնդել ես...

Հայրս կանգնած տեղը մնաց, քար կտրաւ... Յետոյ ձեռքիցս ամուր քաշեց, դողդողալով դուրս ելաւ...

Հօրս այլայլած գէմքը ինձ էլ ապշեցրեց... բան չը հասկացայ, բայց բնազդմամբ ինձ էլ ինչ որ երկիւղ, սարսափ էր տիրել: Մինչ ջա-

դացքը ոչ մէկս ձայն չը հանեցինք: Ապա նա լուռ նստեց ջաղչի քարի կողքին, մեծ չիբուխը սուս-փուս հանեց, լցրեց-քաշեց, քաշեց-լցրեց, ամպի-ծուխը, կծու մուխը քուլա-քուլա իրար յետքից ծծեց, շնչեց... կարծես սրտի թէժ անթեղն ¹⁾ էր գործընել (բռնկել)...

Ես էլ տեսայ, որ ոչ հարցիս, ոչ էլ լացիս լսող կայ, ձէն-ձուգ կտրած, կողքիս ընկայ, քունս տարաւ մնացի:

Չը գիտեմ ինչքան էր անցել, յանկարծ ինչ որ աղի-ողորմ մի սուր ճիչ քնիցս վեր թոցրեց:

Տեսայ հայրս կողքիս ընկած, գէմքի կէսը կապուտակել էր, սև-սևեցել... Վրա ընկայ լաց ու կոծով, «հարիկ, հարիկ», կանչեցի, անփոյթ ընկած, չոր փայտ կտրած ձեռքը առայ, համբուրեցի, աղաչեցի՝

— «Ա՛խ, հարիկ ջան, ես էլ հալաւ չեմ ուզել, հարիկ ջան, ել, ես հէշ բանմ էլ չեմ ուզել»...

Լացի, լացի, հոնդուր հոնգուր հեկեկացի, լսող չը կար... Անշունչ փայտը վեր կելնէ... չէ՞ հայրս «դամլա» էր արել... (կաթուած):

Լերթին փռված, կապտած-սեղած շրթունքները կարծես դարձեալ կրկնում էին՝

¹⁾ Ծան. Անթեղ—Տանտիկինը թնդերը մխելիս մի աթար է (մալի աղբից պատրաստած վառելիք) թաղում մոխրի տակ, որ հետեւեալ օրուան կրակ մնայ թնդերը մխելու, դա կոչվում է «անթեղ»:

—«Գութ, խիղճ չունեմ... վերն Աստուած
կայ»... ու աչքերը ուժով չռած, կարծես վերեն՝
հեռու, անսիրտ կապոյտին մէջ «գթոտ
խղճոտ» Աստծուն էր որոնում...

Բայց թէ գիւղում Աստուած կայ որ, վար-
ժապետ..., թէ որ լինէր էլ ինչո՞ւ է հայրը՝
տղին, տղան՝ հօրը, կինը՝ մարդուն, մարդն՝
իր կնոջ, եղբայրն՝ եղբօրն, էլ ազգական, թէ
օտար լոկ մի կտոր հացի համար սև օձի պէս
իրար խէթում... խէթ-խէթում...

Չէ, վարժապետ, գիւղում օրենք, խիղճ, դա-
տաստան հէջ չը կայ..., էլ ո՞ր անխիղճ Աս-
տուածն այնտեղ կը մնայ...

Գիւղում Աստուած էլ չը կայ...

1903 թ. դեկտեմբեր
Գանձա

Ը Ն Կ Ե Ր Ն Ե Ր Ս...

(Հովվի յուշատետրից)

Մեր գիւղը վաղուց թշնամի էր դրացի Ս...
եցոց հետ։ Եթէ ձերքերիցս գար ու մէկս մէկից
չը վախենայինք, իրար արին կը խմէինք...

Մեր վէճը կրօնական հակառակութեան
պտուղ չէր, թէև թշնամիներս թուրք էին։
Նրանք մեզնից սոված, մենք նրանցից քաղցած,
սով ժամանակ ունէր «հոգու փրկութեան» կամ
«լոյս հաւատը» տարածելու մասին մտածելու...

Մեր վէճը հողային էր... և հողը գիւղացի-
ներին համար հոգուց շատ թանգ բանէ... Եւ
ինչպես էլ թանգ չը լինի, մի կտոր ուժասպառ,
քաւթառ պառաւի երես դարձած հող ունես,
չորս կողմից հարիւրաւոր գայլի աչքեր են
տնկած վրան... Տանը մանր ու խոշոր՝ կին ու
երեխաներ բերաններն հարամու պէս բացած,
հաց են ուղում այդ արտից, պարտատէրդ աչքը
չորս արած, քաղվելուն է նայում, որ դեռ ու-
տելիք բնաղոնդ ներս չը լցրած, փողի տոկոսի

տեղ քաշէ տանի... խանթւորն այդ արտի յուսով է «նիսիա» (ապառիկ) նաւթ ու սապոն տուել ու այժմ դեռ արտդ չը հնձած, «կօտ ու կիսնոց» կօտը (հացի չափ) ձեռքին առաւօտ-երեկոյ դուռդ է կտրոււմ, որ չը լինի արտդ հնձես ու բերքն ուրիշի բերանն ընկնի... իւղբաշին՝ (տանուտէրի օգնական) առասպելական «դաւթարը» ձեռին, գլխիդ տալով, խարճն ու մախտին է պահանջում... տէրտէրն ամեն օր անուշ-անուշ «ողջոյն, որդի» ասելով, կալիդ գլխին կանգնում, «տարի հախն» (վարձ) է ուղղում... ես ինչ գիտեմ, էլ չարչի (մանրավաճառ) ու դարբին, զորուղչի (հանդապահ) ու նախըջի (հովիւ), էլ մուրացիկ ու անցորդ, բոլորն աչքերը անկած, իրանց «արդար ու անարդար» բաժինն են ուղղում... էլ ինչպէս հողը հողուց թանգ չը լինի... Հողին ինչ է... մի հոգէտու հրեշտակ կայ ուղղող, այն էլ մի անգամ կստնէ կը պրծնես ձեռքից, խօ ամեն տարի, ամեն օր գլխիդ վերև չի կանգնի ու հարիւր անգամ վճարած պարտքդ նորից պահանջի...

Հողը թանգ է մեզ համար, շատ թանգ... և Ս... եցիք խել էին մեզնից երկու հարիւր օրաւարից աւելի հող... Դեռ այդ ոչինչ, այսպէս թէ այնպէս մարդիկն յաջողեցրին, գործին որոշ օրինական ձև տուին... թէն ողջ գաւառն էլ գիտէր, որ այդ օրինականութիւնը կայանում էր լոկ 70 բուբուլ մէջ, որ երեք սալտակ բեխմորութով ծերունիներ, մէկը նոյն իսկ մեր գիւ-

ղից, վերցրին ու առանց ամաչելու զնացին դատարանի առաջ երդվեցին, թէ վիճելի տեղը Ս... եցիներին է... Մեր մէջ կան, շատ կան կարմրելու ընդունակութիւնը կորցրած մարդիկ...

Ասում եմ դեռ այդ ոչինչ, եթէ Ս... եցիներին ոչխարների ահագին հօտերը ոտնատակ չը տային մեր արտ ու արօտը, քոքահան չանէին հարիւրաւոր խեղճ մարդոց վերջին յոյսը...

Յունիսի վերջերն էր, գիւղի գութնոցն ու քաղոցը: Մի կողմից հաւար-հաւար քաղում են հարոս, չայիր ու դեռ խոտը չը վերցրած, քաղւորի յետևից գութանն օձի պէս ձգվում, սողում է վարից-վեր, վերից-վար ու սև աղոսներն հատոր-հատոր տետրակի դրած տողերի պէս կողքէկողք շարում մոխրագոյն արտի երկարութեամբ: Յան արտերն էլ փռված, որը կծղել քիստ է քշում, որն էլ դեռ կապոյտ ծովի պէս ծրփ-ծրփալով, գնում-գալիս, քամու հետ գաղտուկ շընգ-շըգալով, ինչ որ բաներ է փափսում...

Նւ որքան անուշ, գիւրեկան է այդ շնգ-շընգոցն ու փափսոցը մարդու ականջին... կարծես կեանքն ինքն է փափսում այնտեղ, գիւղացու վախկոտ, ամեն քամուց տատանվող, երերուն, թոյլ կեանքը... Վերը մի փոքր ամպ բարձրանայ, բաց կապոյտը մթագնի... վարն այդ կեանքը կը դողայ, կը սարսափի՝ «չը լինի՞ յանկարծ կարկուտ գայ»... իրիկնագէմ թէ ամպերը չը քանան ու երկինքը հայելու պէս պսպղայ... թոյլ

ու երկչոտ կեանքը դարձեալ կը սոսկայ՝ «չը լինի՞ յանկարծ լուսադէմին եղեամ, գայ»... Է՛հ, այդ կեանքը թշնամիներ շատ ունի՝ կարկուտ, եղեամ, ցուրտ ու երաշտ, մուկ ու մորեխ, որթ ու բզեզ... հոգէառն են այդ կեանքի... Բայց ի՞նչ արած... այդ դեռ ոչինչ, ինչ երկնքից է գալիս ուղեւ-չուղեւ համբերութեամբ պիտի տանես... Երկնքը շատ ուժով է... երկնքի դէմ խեղճ գիւղացին ի՞նչ անէ...

Սակայն, երբ թոյլ, ամեն քամուց երերացող այդ կեանքի թելն է կտրում քեզ նման խեղճ գիւղացին... մարդ կատաղում, գազան դարձած, էլ ինքն իրան մօռանում է... դէմդ հարադատ եղբայրդ որ կանգնած լինի, տաք արիւնը կը խմես, էլ ո՛ւր մնաց Ս... եցիք, որ աղգով էլ թուրք էին...

Վեանքն այդպէս է... սեփական կեանքն անուշ է...

Յունիսին էր. ցորեկ դեռ նոր էր անցել: Վարի չայիրներն էինք քաղում: Այլ ու խաշ-խաշ քաղւորից ու փոցիւորից ասեղ զցելու տեղ չը կայ: Կին ու աղամարդ թափել, հայ-հաւար քաղում էինք, հաւաքում, որ աղատենք մալ ոչ... խարի բերանից: Էլ հանաք ու չանաք, էլ խինդ ու ծիծաղ խառնել էինք իրար, սար ու ձոր դըրդում էր. ազատ ու վէճ լեռների հարսնիքն էր կարծես...

— Ծօօօ... Ս... եցոց ոչխարին նայեցէք... ո՛ւր եկաւ..., յանկարծ գոռաց մէկը:

Նայեցինք, յիրաւի, լերան լանջը մշուշի պէս փաթտած, ահագին սպիտակ հօտն իջնում էր ցած: Սահմանը վաղուց էր անցել, սարը մերն էր, բայց դարձեալ ցած էր գալիս...

— Հէ-հէյ... ո՛ւր էք քշում, շուն-շան որդիք, անհոգի, անաստուածներ..., գոռացինք, կանչեցինք... լսող չը կայ... Հօտն արածելով իջնում է ցած: Մօտեցաւ ցան արտերին. մի երկու հօտ էլ լերան միւս կողմից ելան...

— Ի՞նչ անենք, տղերք... հաւաքվեցինք իրար մօտ. մէկն ասում էր գնանք գլաւային բերենք, գանգատ անենք, միւսն ասում էր գիւղ մեծերին խմաց տանք, երրորդն առաջարկում էր ոչխարը քշել գիւղ տանել... չորրորդը՝ ով արտ չունէր այդ կողմը, խորհուրդ էր տալիս «նալաթ տալ չարին», թո՛ղ արածեն, չքուին, երթան, «չար կը հոտի էդ շներից...»

Մինչդեռ ամենքը տաք-տաք իր առաջարկութիւնն էր պաշտպանում ու մեծամասնութիւնս արդէն գլաւային գանգատվելու կողմն էինք, յանկարծ, կարծես գեանից, զլիններիս վերե բուսան չորս-հինգ ձիաւոր մեր գիւղի մեծերից:

— Թաղեմ ձեզի պէս ջահէլը, թաղեմ..., ձօ ինչ իշի պէս կանգնել բերաններդ բաց նայում էք... չէք տեսնում շան ոչխարն ո՛ւր եկաւ, արտ ու արօտ աւրեց...

— Ի՞նչ անենք, Բաղարամ աղա, բոլորս կարմրած, միաբերան հարցրինք:

— Ի՞նչ անէք... գետինը մտէք, ի՞նչ պիտի անէք... ամօթ չէ՞ մեր գեղին աննանը, որ էսքան ջանէլ-ջիւան կտրիճներ կանգնել էք ու քթերիդ առաջ Ս... եցոց ոչխարը ձեր մանր ու խոշորի «գիւղիկը» (ապրուստը) կը կտրէ... գետինը մանէք լաւ չէ՞... քաշեցէք գերնդիներդ, գնացէք էս սահաթիս, զարկէք, ջարդեցէ՛ք, էդ անաստուած շուն-շան որդոց մարդ ու ոչխար, քշեցէ՛ք, գիւղ բերէք... էդոնց արունքն իմ վզիս... ինչ որ «Չառմա» (տուգանք) պիտի գայ, ես կուտամ... միք վախենալ, մենք էլ ահա յետևներդ կուգանք...

Ու մենք քաշեցինք գերանդներս, մերկացրած սրերի պէս պսպղացնելով օդի մէջ, վազեցինք...

Խենթ-խելաւ ջանէլ, մի փոքր բամի էր պէտք որ թռչէինք...

Ես վազում էի ամենից առաջ, յետևիցս կրնկկոխ հեհեղով հետևում էր շունս՝ Չեմբարը, որ միշտ հետս արան էր գալիս, որ երեկոյեան գնանք գութնին մալը պահելու, ապա 10—12 հոգի «Ջահէլ-կարիճ» քաղաւորներ գերանդիներն ուսերին վազում էին բոլոր ուժով... Դեռ լերան լանջը չէինք հասել, որ փորձված, խորամանկ հովիւները ոչխարի բերանը վեր դառուցին: «Շրախկ»... յանկարծ բացվեց հրացանը

ու ոչխարն հեղեղի պէս տափնելով ծովի պէս ծփացող շարքով ցան արտերը, խրանեց լեռն ի վեր... Փախցրին... Ձի քշես խրանած ոչխարի յետևից չի հասնիլ... Վերջին ուժերս հաւաքած, առանց յետ նայելու զոռ տուրի ոտներին... Երեք հօտն արդէն չը կային, կորան... կարծես թե ունէին թռան... Մի հօտ մենակ սահմանի վրա փոված, հանդիստ արածում էր: 17—18 տարեկան անփորձ պատանի հովիւն էլ, գլուխը դրած քարին, անուշ քնած էր... երեւի խեղճը բանից «բէխաբար էր»...

— Շուն-շան որդի, մինչև հիմա արտերն էիք աւրում, հիմա սուտ բուն ես եղել, կարծես հօրդ տանը լինես... գոռացի գլխի վերև ու մինչև խեղճը քնաթաթախ աչքերը ճմուռով առաջն ծելով թէ յիշաւի ցան արտի մէջ է... «գրամբ»... բոլոր ուժով գերանդին վրա բերի գլխին... Հովիւն ընկաւ, ես հօտը կիսեցի ու կռուի դաշտից յաղթակա՞ն փառքով դարձող հերոսի ինքնաբաւականութեամբ քշեցի ցած, դէպի մեր սահմանը:

Ես գիտէի, որ դա այն հօտերից չէ, բայց միևնոյն էր, այսօր չէ երեկ աւրած կը լինէր մեր արտերը, վերջապէս բաւական էր, որ Ս... եցոց էր, մեղաւորն ու անմեղը ճվ էր փնդրող... Սյդպէս է մեր՝ գիւղացիներին դատաստանը... Հեռուն, չայլընդոյն երևում էր հաւաքված

կին ու տղամարդոց բազմութիւնն ու ես հրը՝
ուանքով պատկերացնում էի, թէ ինչպէս պիտի
գովեն-գովաբանեն գիւղի աղաներն ու քաղցր
ժպտալով պիտի նայեն ինձ ջահէլ հարս ու աղջիկ-
ները...

Ընկերներս չը կային, երևի նրանք միւս՝
փախած հօտերի յետևից գնացած կը լինեն,
մտածում էի ես, բայց սրբան ուրախ կը լինէի,
եթէ նրանց չը յաջողվէր... փառքի պսակը մեն-
մենակ ինձ կը մնար...

Յիմար, խենթ ու խելառ ջահէլութիւն...

Ամբողջապէս մտքերիս հետ տարված, հա-
ւար-հաւար քշում էի ոչխարը լեռն ի վայր, երբ
յանկարծ մօտիկ ձորից դէմս դուրս եկան 15—20
ձիաւոր Ս...եցի թուրքեր... Միբոս դողաց, ոտներս
թուլացան ու ակամայ աչքս ընկաւ մեր չայիր-
ները... Մօտ էին: Նոյն բազմութիւնն արձանի
պէս կանգնած դիտում էր իմ կողմս... Ձիաւոր-
ները մօտեցան..., միւս կողմից էլ գիւղապետ
ահագին կոպալներն (մահակ) ուսերին լեռն ի
վայր պրծաւ Ս... եցոց եայլաւորը... Վտանգն
անխուսափելի էր, բայց ես դեռ քշում էի, բաց
չէի թողնում ոչխարը... ախր մերոնք էլ մօտ էին,
օգնութեան կը հասնեն, մտածում էի...

— Ո՞ւր ես քշում... հարամդադա...

Առաջ կտրեցին ձիաւորներն ու ձիերի
առաջ խառնած, սկսեցին ֆոփկ-ֆոփկ պտտացնել
ինձ արտերի մէջ... Ձեռս պաշտպանվելու ոչինչ

չունէի, գերանդիս հովվին խփելիս կոտրվել, մի
կողմ էր ընկել ու բռնու մնացել էր կողքի՝ կիսատ
նախը (գերանդուկութ): Միակ միջոցը մնում էր
փախչել... Բայց ո՞ւր փախչէի... ամօթ չէր...
Արնկեր թշնամու ոչխարը բերել, հասցրել էի
այդտեղ, գիւղի պատուաւոր «աղաներն» ու
«ջահէլ կտրիճներն» ահագին բազմութեամբ ընդ-
ամենը կէս վերստ հեռու կանգնած, ես փախ-
չէի...

Կատուի պէս ցատկուտում էի մի ձիու առաջից
միւսի առաջ ու գլխիս տեղացող հարուածների
դէմ դատարկ ձեռքերս բռնելով, ամեն անգամ
աչքս ակամայ գցում մեր չայիրները... Նոյն բազ-
մութիւնն անզգայ արձանի պէս կանգնած, դիտում
էր մեր կողմը... Մենակ շունս էր լեղապատառ
հաչելով մէկ մի ձիու պոչից կախ ընկնում, մէկ
վազում դէպ մեր չայիրները, կաղկածում, կարծես
օգնութեան կանչում...

Էլ ոչինչ չեմ յիշում... Երբ աչքս բացի գի-
շեր էր արդէն..., քիթ-բերան արիւնլուիկ, բոլոր
ոսկորներս ջարդ ու փշուր, լերթիս ընկած էի մի
արտի մէջ... Բոլորած լուսինն հսկարտ, յաղթա-
նակը տարած հերոսի պէս ինքնաբաւական ժը-
պիան երեսին, լերան լանջից բարձրանում էր
վեր ու խոշոր աչքերն յառած, կարծես ինձ էր
հեզնում, ծաղրում...

Մենակ էի ամայի դաշտին մէջ, մեն մենակ...
Ինձնից մի փոքր հեռու ընկած էր սատկած

շունս՝ Չեմբարը... երևի անպիտաններն սպանել էին խեղճին... Մենակ նա էր մնացել մօտս՝ «ԸՆԿԵՐՆԵՐԱ», տեսնելով վերահաս վտանգը՝ ձորը մտնող ձիաւորներին, կէս ճանապարհից փախել էին, առանց նոյն իսկ ինձ ձայն հանելու, իմաց տալու թշնամու գայուստը...

Մենակ էի ամայի դաշտին մէջ, մեն-մենակ սատկած շանս հետ ու այդ մենակութեանս կըս-կիծն աւելի խիստ էր քան փշրտված մարմնիս հազար ու մի արիւնլուիկ, պաղած վերքերի մը մուռը...

Ախ՛, ինչ կը լինէր մարդիկ գոնէ շան կիսի չափ հաւատարիմ ու պարտաճանաչ լինէին ըն-կերութեան մէջ...

Բայց... ոչ, շան նման քեզ «քսի» կը տան, կը քշեն կրակի դէմ ու իրանք յետ կանգնած կը ծաղրեն նոյն իսկ, կը հըռ-հըռան վրադ...

Թող պատուեն քեզ, բզիկ-բզիկ անեն... ում հոգն է... «Ամեն մարդու ջանին իր շապիքն է մօտ»...

Ողջ գիւղով նոյն իսկ մի գերանդի չը տու-ին կտորված գերանդուս փոխարէն, որ ոչխարի ոտքի տակ փշացած արտս քախհանէի տունս պահէի...

Այդպէս են մարդիկ... աղպէս է այս փուշ ու դատարկ կեանքը...

1904 թ. սեպտեմբեր
Շչիգրի, Կուրսկի նահանգ:

ՏՈՒՆ ՇԻՆՈՂՆԵՐ:

— Աղջի, էգուց օրնէ... ինչ անենք... էլ չի սպասել էդ անխիղճը...

Կարծես ծանր ու մեծ բեռի տակ տնք-տնքա-լով, ինքն իրա հետ քթի տակին մոմուալով, հար-ցրեց Եղօն իր կնոջը:

«Էլ չի սպասել էդ անխիղճը»... հարցն ան-ծանօթ, նոր բան չէր, բայց թունաւոր իժ օձի պէս դաժան էր, սև դէի պէս անելի, ու կար-ծես շանթ-կայծակի պէս խոր լռութեան միջից անցաւ ու դիք ցցվեց խեղճ Եւայի սրտի մէջ:

Դարձեալ լուռ էր, գոմը խաղաղ, խաւար ու ցուրտ, միայն դրսից լիւրբ, անամօթ քամին ուժով փչում է ու դուռ-երթիկի ծակ ու ծուկից սուլելով, կարծես թոյլի, խեղճ աղքատի մեր-կութիւնն է ծաղրում, հեգնում, հոհում ու մերթ կատղած վայրենի գէշ գայլի նման ուլուլալով, հոռալով, աւելի վատ, սև-մութ օրեր գուշակում...

Բուր ու բորան սև մութի մէջ լաւ բան չէր ելէր չէ ասվում... Մութի մէջ միշտ կարծես

չար կայ, դե կայ նստած... դրողը տանի սև մութին...

Յածլիկ գոմի մի անկիւնում Ծառուկենց շէն, «գովլաթւոր» տան տասնունհինգ շուխտ մարալ մալից յետ մնացած մէնակ մի զոգ լղար եզը փռնչալով, մշմշալով որոճում են, նեղլիկ գոմը տաքացնում ու դրան դէմ օջախի մէջ թաց աթարը թսթսում, լոկ ծուխ անում, որ «դուշմանը» չը լինի՞ ասէ, թէ Ծառուկենց շէն օջախի մութը մարաւ, քար-քանդ եղաւ, աւրաւ...

Չուլ ու չափուկ մինդրի վրա, աղտոտ կապերտը վրան լուռ ներհում է օջախի կողքին Եղօի խեղճ շուխտ աչքով կոյր պառաւ մայրը:

Դրսի բուքը, ներսի մութը, թաց աթարի կծու մութը, պառաւ կնոջ խռմբոցը, շուխտ եղների մշմշոցը, կարծես ծածուկ դաշն կապած, խօսք մէկ արած, փսփսում են, մոմոռւս՝

— «Էլ չի սպասել էդ անխիղճը, ի՞նչ անենք»...

Բայց պատասխան տուող չը կայ ու չը կայ...

— Մարի, Եւան ձէն չի հանել, դու ի՞նչ կըսես, ի՞նչ անենք...

— Ի՞նչը, բալսս, ի՞նչ ըսիր...

— Փարան կուզեն, մարի, էգուց, ի՞նչ անենք...

— «Փարան կուզեն»... Քարի պէս էլ ձէն չը հանեց պառաւը, չուլ կապերտը քաշեց գլխին, կուչ եկաւ: Նետը խեղճի վէրքին դիպաւ, ինքն

խրանից ամաչեց ու դարտն առաւ չուլ կապերտի տակ մտաւ...

Ձայն կըմնար, որ հանէր: Հարուստ Ծառուկենց կրակի տէր Թորոս աղի միակ տղից՝ Եղօից փարան կուզեն, պարտքը կուզեն... Քանի հոգու Թորոսն ինքն էր հարիւրներով պարտք տուել, քանի հոգու Թորոսն ինքն էր ձեռք բռնել այդպիսի նեղ, սև մութ օրից ազատել...

Երագի պէս մէկ-մէկ եկան դէմը կանգնան անցած կեանքի, փայլուն կեանքի պատկերները... Մէկը գալիս մի բուռ ալիւր, մի գտալ իւղ, միւսը հաւկիթ կամ հիւանդի «կամակ» ¹⁾ խընդրում... և խանութը բանիքների խուրճը առած, օձի կաթ որ ուզէին, հանէր, կուտար իր բթընկոխ լիք մառանից, խեղճ ախքատի աչքը դուռը չէր թողնի... «Չըկան» ի՞նչ է— խանութն երբէք չը գիտէր... Բայց աշխարհքում, էս սև ու մութ, փուշ աշխարհքում բաղդը մարդու միշտ չէ ժպտում, փայփայում... Ոչինչ չը կայ էս աշխարհքում անվերջ, անծէր, մնայուն... Ու մի անգամ թէ փորձանքը տուն մտաւ, էլ վայն եկաւ էն տան գլխին արևին...

Սարի բուքին Թորոս աղի ջահէլ-ջիւան շուխտ տղան փայտ բերելիս մոլորվեցին... խեղճվեցին... Տարին չանցած մի գիշեր էլ գողերն

Ծանօթ. ¹⁾ «կամակ»-հիւանդի սրտի ուղածը-միւրդ և այլն:

եկան, գորկին, տարան Թորոս աղի քէհլան ձին ու եզները... Սրտի ցաւից մարդն էլ չապրեց..., բայց Խանումին «չօռ» չը դիպաւ, «կնիկ մարդը հոգի չունի, դարդ ու ցաւ շատ կը տանի»... Այնքան կսկիծ, ցաւից յետոյ լուի աչքերը, կուրացան... էլ կոյր աչքով խեղճ Խանումը այդքան ցաւ ու կրակից յետոյ, որդու դարտը ինչպէս լար, արցունք էլ կա՞ր որ ողբար...

— Մարի..., էգուց տանիմ ծախեմ-ծըխեմ եզ ու արօր..., էլ ճար չը կայ, ինչ անեմ... Հարցը նորից կրկնեց Եղօն, ինչ է մէկը մի խօսք ասէր, ախր սիրտը կը պատուէր...

— Տանես ծախես եզները... խեղճ Եւային ինչո՞վ պահես..., բալա ջան, ես հէ՛չ, ասենք, փթած փայտ եմ, թո՞ղ վար անցնեմ, փշանամ... չէ՞ խեղճ Եւան ախր մեղք է, ջահէլ-ջիւան, շէնտան աղջիկ, լաւ մեծացած, ինչ եկել է օր ու արեւ չէ տեսել... Չէ, բալաս, չէ... համբերէ... էլի Աստուած ողորմած է...

— «էլի Աստուած ողորմած է»... Էհ, մարի ջան, Աստուած էլ նո՞ր պիտի մեզի ողորմէ... Աստուած շատունց մեզի մտքէն հանել է... մեզի համար ողորմութիւն էլ չը կայ... Ծախեմ-ծըխեմ, կերթամ ես էլ մշակ կը լինեմ... էլ ամօթ է... մէկ պարտքս տամ, էդ անխղճին ձեռքէն պըծնեմ, թէ Աստուծոյ սիրտը նորէն գուլթ ընկնի, եզ տալը խօ էնոր համար դժուար չէ...

— Հն, օղո՛ւլ, հա, յոյսդ Աստծմէն մի կտրել,

մահացու մեղք, պատուհաս է... Չես տեսնիլ, որ էս աշխարհքը «ներդիւան» է (սանդուխտ), բալա ջան, մէկը կելնէ, մէկը կիջնի..., յոյսդ ինչի՞ կը կտրես... Ախր մի օր Աստուած մեզ էլ կողորմի... Հօրդ անհանը ամօթ չէ, որ մշակ լինես..., բալա ջան...

Խեղճ կնիկ մարդ, հօր անուն էր որոնում..., էլ չը գիտէր, որ պարտատէրն անուն-մանուն չը գիտէ... Ու դանակը խեղճ Եղօի ոսկորին էր հասել արդէն... էլ չէր կարող մարդու պատկեր դադան դարձած պարտատիրոջ հազար ու մի լիրբ, անամօթ խօսքերն ուտել, համբերել... Քանիցս անգամ ողջ գիւղի մէջ իր ականջով էր լսել, թէ «էդ կնիկդ իմ փողովս ես առել, գիտե՞ս... դու իրաւունք չունես հետը ապրելու»... Եւ խեղճ մայրը կարծում էր, թէ այս աշխարհքում իրանց համար դեռ «հօր անուն» է մնացել...

Ինքն իրանից ամաչելով, Եղօն ելաւ սեւ-մուրի մէջ առանց կրակ-ճրագ անելու, շորերն հանեց ու պառկեց, որ վերմակով գոնէ ծածկէ սրտի սեղարդն, ամօթը... Սակայն խսկոյն խեղճը յիշեց, որ այդ անտէր չուլ վերմակն էլ իրեն չէ, «աղի» փողով է գնած... Ու բաց աչքին թերթեւունքն էլ վրա չեկաւ...

Դարձեալ լուռ էր, գոմը, խաղաղ, խաւար ու ցուրտ, միայն քամին, լիրբ անամօթ քամին ուժով փշում է ու դուռ-երթիկի ծակ ու ծուկից սուլելով, կարծես աղքատ խեղճ Եղօի մերկու-

թիւնն է ծաղրում, հեգնում, հոհում ու մերթ կատղած վայրենի գէշ գայլի նման ուշուլալով, ոռնալով, աւելի վատ, սև-մութ օրեր գուշակում...

Գիշերուանից շատ էր անցել, բայց Ծառուկենց ցուրտ գոմի մէջ դեռ ոչ որի աչքին քուն չէր վրա եկել: Քուն կը տանէր, երբ առաւօտ պարտատէրը՝ հոգէառ սև-սատանի պէս գուռը պիտի կտրեցնէր...

Յանկարծ դրսից գուռը զարկին: Երեք հոգի գոմումն իսկոյն լսեցին, բայց ոչ մէկը ձայն չը հանէց: Ամեն մարդ իր սև մտքովն էր զբաղված, էլ ժամանակ միջոց չը կար ուրիշ մէկին լսելու...

— Թըրախկ... Թըրուխկ..., գուռը զարկին նորից նոր, քիչ է մնում տեղից հանեն կրնկկոխ...

— Եղօ, բալաս, գուռը զարկին..., զարթիր, մի տես էդ ո՞վ կը լինի էս վախտիս...

— Հա, մարի, զարկին..., ելնեմ, էս բէվախտին ո՞վ կը լինի...

Եղօն ելաւ, մենակ չուխան անձը ձգեց, հաւար-հաւար վազեց դրսի գուռը բացեց:

— Բարի իրիկուն, եղօ ախպէր, մեզի ղոնախ չէ՞ս անել...

«Ղոնախ»... Եղօի մօտ... գիշերուան այդ բէվախտին..., և այն էլ ո՞վ... Ալէք աղան՝ իր հոգեհան պարտաիրով կրտսեր տղան... Եղօն ապշեց..., հրաշք էր, ինչ էր... Եւ յիրաւի մեր գիւղերում «հրաւն» յաճախ այդպէս բէվախտ կէսգիշերին է պատահում...

— Զէնդ ինչի՞ է կտրել, Եղօ, ինչ է ղոնախ չէ՞ս ուզել...

— Ղոնախը... դէ... Աստուծոնն է... հրամմէ աղա, ներս հրամմէ... ինչ ձէն հանեմ, տունը քուկդ է... Եղօն ապշած քթի տակին մոմռաց:

Բայց Եղօի մոմռոցին ո՞վ էր նայող: Զիւրն արդէն քանդած էին սիրուն թեթե սահնակից ու մինչ Ալէք աղի ծառան նեղլիկ գոմում տեղ էր անում ձիերին, Եղօն օդան ¹⁾ հաւար գցեց՝

— Վէր ել, Եւայ, տեղ-մեղ ժողվէ, Աղան եկաւ, Ալէք աղան...

«Ալէք աղան»... հարս ու կեսուր տեղերի մէջ ապշեցին: Ալէք աղին ախր իրանք ինչ լայեղն են... Նրա համար գիւղում քանի հարուստ ու շէն «ղոնախանա» (հիւրընկալող) կան պատրաստ... իրանց նեղլիկ խեղճ խրճիթում Ալէք աղան կը հաւքի (տեղաւորի)...

— Վէր ել, աղջի, էլ ինչ շուարար մնացիր... աղան կուգայ... ամօթ է...

Բայց ինչ ամօթ, «աղան» ամօթ երբ զիտէ... Առ ու ամօթ, նամուս ու խիղճ խեղճի համար են միայն... Ալէք աղան ներսն էր արդէն: Թաւ յոնքերը վրա բերած սատանի սև աչքերին, ուշի ուշով կարծես ինչ որ որոնում էր իր չորս դին:

Որսկան շունը սուր աչք ունի, «որսին» իր

Ծանօթ. ¹⁾ «օդա» գոմի մէջ անասուններից տախտակով բաժանված սենեակ:

մութ որջի մէջ էլ կը տեսնի... Եւ յիրաւի Ալէք
աղան իր փորձառու սուր աչքերով շատ շուտ
գտաւ շորերն հագնող Եւային: Որսը լաւն էր...
շատ լաւը... Շարմաղ դէմքը շէկ մազերի ալէ
ծածան ծովի միջից, լրման մօտիկ լուսնի նման
բոլորել էր, գունատել: Ճերմակ ճակատ, կեռ-
կեռ յոնքեր, շուխտակ խոշոր, ծովի պէս խոր,
խորն ու անծէր խաժուժ աչքեր, մայիսուան զարդ
ալ-վարդ թշեր, ու զոյգ կլոր շամամ ծծեր նախի-
ջկանի նուան նման փովել էին մառ-մառ կրծքին...
Ալէք աղի նման տոփոտ, գազան մարդը որ տես-
նի էլ կարող է դիմանալ... Եւ այդ չքնաղ, սիրուն
դէմքը նա տեսել էր շատ վաղուց, բայց ոչ մի
կերպ ճանկ չէր ընկել մարալ «որսը» Ծառուկենց...

Քանի, քանի ջադու-պառաւ միջնորդ էին
եկել Ծառուկենց Եւային, ալ-շալովի (գլխակապ),
մի մեծ ոսկի, նոյն իսկ մահուդ խառ «չուխացու»
(հագուստ) խօստացել, որ մի անգամ, շատ չէ
զոնէ լոկ կէս ժամով հարանց տունը, կամ թէ
ջուրը գնալիս, դայ իրանց մօտ... Ախր էդպէս
հարուստ մարդու, աղա մարդու խօսքը կոտրել
չիլինի... հազարից մէկ էդպէս բաղդի չի պատա-
հիլ... Սակայն Եւան սարսափահար այդ «բաղդին»
երբէք չէր ուզել ու ամօթից միշտ լուռ ու մունջ,
ոչոքին բան չէր ասել...

Եւ զայրացած Ալէք աղան իր առաջին
այս անյաջող փորձերից, այժմ վերջին ճիգն
էր թափում, վերջին հնարքն, իր շնորհքը բա-

նեցնում: Դէ, որքան էլ մեր գիւղերում ոյժը
օրէնք, փողը՝ Աստուած, աղի խօսքը, աղի կամ-
քը անդառնալի պատգամ լինի, պէտք է ախր
գործին մի կերպ գայլի նման օրինական ձև
տրվի... Ալէք աղան այդ լաւ գիտէր և եկել
էր այդ «բէվախտին», այդ սև ու մութ կէս գի-
շերին գայլ ու գառի հնադարեան դատաստանը
տեսնելու... Սև գործերը, գէշ գործերը սև մութի
մէջ, գիշերով են գլուխ գալիս...

— Բեր տեսնենք, ծօ, խուրճինը բեր, ծօ կա-
րօ... կանչեց աղան, օջաղի կոխկին բաղմելով:

Եւան արդէն շորերն հագած, քիթ ու բերան
ամուր կապած, եկաւ հիւրի ձեռքն համբուրեց,
բարի գալուստ բարեմախտեց ու չուլ մինդարն
իբրև պատիւ, բարձրապատիւ մեծ հիւրի տակը
փռեց, որ բազմի: Ալէք աղան յարմար ընդէն
բաց չը թողեց ու Եւայի փափլիկ ձեռքը ամուր
սեղմեց, կարծես ուզեց հասկացնել, թէ քեզ
համար, տես, ես ինչքան եմ ստորացել, որ իմ
ստորուկ Եղօի մօտ իմ ոտքովս հիւր եմ եկել...
Եւան սոսկաց, բայց լռեց, ձայն չը հանեց...
ամօթ էր... Ամենքն հերթով հիւր աղային բարի
գալուստ մաղթեցին, խանում արևան անկողնի
մէջ նստած տեղից, Եղօն հեռուից, բարև բռնած
դրան կողքից:

Ծառան բերեց մեծ խուրճինը դրեց աղի առաջին:

— Էլ ի՞նչ կանգնար, արաղ հանիր, հաց
հանիր, անօթի եմ, ցրտից սատկայ, չէս տեսնում...

Նւան բերեց կըոր խոնչան (հացի սեղան),
կարօն հանեց հաց ու պանիր, մատղաշ գառի
խաշաման, մի մեծ շիշ էլ ձաձի արաղ խոնչին
գրեց, յետ քաշվեց:

— Արի, Նոօ, էդտեղ ինչի՞ ես նստել, արի
«հետս» հաց ուտենք...

«Հետս» խօսքը Ալեքն այնպէս շեշտով ասեց,
որ բոլորն էլ հասկացան, թէ աղան սրտանց
կուղէ պատուել Նոօին:

— Շնորհակալ եմ, Ալեք աղա, անուշ արա,
ինձ ամօթով արիւր էսօր... ի՞նչ անեմ... քէսի-
բութեան մէջքը կոտրի, երբ ամօթով չէ եղել...

— Ծօ, խենթ մի լինի, արի աշենք, քէսի-
բութիւն տուող Աստուածն հարստութիւն էլ
կուտայ..., ի՞նչ գիտես թէ գլխիդ էգուց ի՞նչ
կուգայ...

Է՛հ, աղա, քեասիբին հէջ Աստուած էլ միտք չի
բերել..., քեասիբն Աստծու ինչի՞ն է պէտք... ո՛չ
խունկ ունի, ո՛չ մոմ, ո՛չ ժամ, պատարագ...

— Քեասիբութիւնն ի՞նչ է, ծօ, Աստուած
մարդուն խելք է տուել... խելք ունեցող մարդը
ինչի՞ քեասիբ կըլինի... Այ, դու կուղէս հարստա-
նալ... իմ խօսքէս դուրս մի ելնել, ինչ որ ասեմ
կատարիր, տես ի՞նչպէս քեզ հարստացնեմ...
ան, մարի ջան, ան մի ստաքան անուշ արա,
կըսեն արաղն ախր «ծերոց գաւազանէ»...

— Շնորհակալ եմ, Ալեք աղա, էլ հերիք է...
դու հրամմէ, անուշ արա...

Բայց և այնպէս խանութ աբլան այդ հինգ-
երորդ թասն էլ առաւ:

— Հայ վախ հայ..., «կըսեն արաղն ախր
ծերոց գաւազան է»..., գաւազան էր էն վախան,
շողւլ (որդի), որ տունս շէն, դուռ ու երթիկ
բթնկոխ լիք... մութն ու լուսուն, երբ տեղէս
վեր կեցնէի, Աստուած հոգին լուսաւորէ..., շիւ-
շան (շիշ) կառնէր թորոս աղան, մէկ կը լցնէր
ինքը խմէր, մէկ էլ լցնէր ինձի կուտար... Ու
երբ քեզ պէս աղա-գաղա մարդիկ գային, իրենց
պատուին, անուան լայեղ կը շահէինք (պատուել),
կը ձամբէինք... Է՛հ, որդի ջան, էն օրուանէն
ի՞նչս մնաց... Արաղ ու չայ չենք ուզել... մի
պատառ չոր, գարի հացի կարօտ ենք...

— Է՛հ, բան չը կայ, խմէ աշենք, խանութ
աբլա, Աստուած իրեն ստեղծածը չի կորցնել...,
ողորմած է... Նւայ, Նւայ, արի էստեղ խզմաթ էրէ
(ծառայութիւն), ի՞նչ կանգնել ես... առ արաղը
Նոօին տուր, լից ինձի տուր... Էդ է ձեր տան
կարգ-կանոնը...

Նւան կանգնած մնացել էր, կարծես գեանին
մեխած էր: Նոօն խէթ-խէթ յետ նայեց.

— Ձե՛ս իմանալ, աղջի, շան ձագ, արի աշէ
Ալեք աղան ի՞նչ կըսէ...

Նւ ախամայ Նւան եկաւ: Խեղճ կիներ արդէն
վաղուց գիտէր, թէ շուն աղան «ինչ կըսէր»...,
բայց ի՞նչ անէր, ամօթ էր... Հէյ, ամօթը, այն
էլ շահէլ-շիւան հարսի ամօթը... մեր գիւղերում

գիտէ՞ք ի՞նչեր է անում... Մէկն անպատկառ թէ
խօսք ասեց, անպատուեց, ձեռքը սեղմեց, համ-
բուրեց... քանի դեռ մարդ է տեսել, «խելօք
կիրնը ձայն չի հանել, նամուսն առնել դուրս չի՝
նետել, ամօթ է»...

Եւ խեղճ Եւան, թէլէ շատ լաւ գիտէր Ս-
լէք աղի միտքը... Բայց ի՞նչ անէր, ձայն չը հա-
նեց, իր նամուսին, անուան խաթեր պապանծից,
ամօթ էր...

Շիշը մօտ էր վերջանալու, բայց ի՞նչ փնաս,
Ալէք աղի մեծ խուրճինը սաղ լինէր... Բոլորի
էլ գլուխն արդէն տաքացել էր, նոյն իսկ Նւան,
այն ամաչկոտ, չը խօսկան հարսն իր ամուսնու
ստիպմամբ երեք բաժակ դատարկել էր տակէ-
տակ...

—Է՛, ծօ Եղօ, Խանութ աբլա՛, հէջ չէք հար-
ցնէ՛լ, թէ էս վախտիս ձեր տունն ինչի՞ եմ եկել...

Իսկոյն սեմութ պարտքն ամենքի միտքն
ընկաւ:

— Ուտքիդ հողն ենք, Ալէք աղա... Ի՞նչ հարցնենք, մեր մտքէն հէջ չի ելնել, «պարտքը տալով, մեղքը լալով»... վերն Աստուած էլ գիտէ չունենք, ի՞նչ անենք... քանիմ ամիս ժամանակ տուր, Աստծու սիրուն, Ալէք աղա, դ՛ո՛ւ գիտես...

—Չէ, մարի ջան, էս անգամ ես ուրիշ բանի եմ եկել...

— Զարդ տանի, տար ինչ կուզես, աղա Ջան...
Միասին կին, իսկի չէր էլ մտածում, թէ

իրանց խղճուկ, աւեր տան մէջ բան արժեցող
էլ ի՞նչ կայ որ ի՞նչ տանի... հասցի ես ուրիշ

էլ ինչ կայ որ ինչ տանի...
 — Չէ, մարի ջան, էս անգամ ես ուրիշ
 բանի եմ եկել... խիստ գործնական մարդու
 տօնով սկսեց Սլէքն իր ճառը, — Քաղքէն ելանք
 տուն կերթայինք, չը գէտեմ ինչի՞ մանկութ օր-
 երս միտքըս ընկան, էն հօրս հետ, որ կուգայինք
 ձեր տունը... հայ վախ հայ... էն ի՞նչ օրեր էին,
 աբլա՛, միտքդ է, Եղօ՛, տուն խօ չէր էս ձեր
 տունը, բերդ էր (ամբոց) իստակ, կատարեալ
 բերդ... տուն-դուռ լիքը, ինչ ուղէի՞ր՝ կը գտնէիք,
 օձի կաթն էլ կը ճարվէր... Էհ, հիմի տես...
 ինչ է մնացել... իստակ աւեր, սև խարաբա է
 դարձել... ասի, ախպէր, մահը մարդուն համար
 է, էս սև ու մութ փուշ աշխարհքէն ես հետս
 ի՞նչ պիտի տանեմ... էդ օջախի աղ ու հացը
 շատ եմ կերել, մեղք է ասի, որ պարտք մնամ,
 արի՛ ես էլ ձեռքէս եկած մարդկութիւնը չը
 խնայեմ, էդ Եղօին մարդ շինեմ... ու ձին շի-
 տակ էս բէվախտիս ձեր տան դուռը քշեցի՛:
 Հիմի, մարի, թէ որ Եղօն ինձի լսէ, իրեն մեծ
 եղբայր հաշուէ, ձեր էս քար-քանդ օջախը նո-
 րէն պիտի «սուն շինեմ», առաջուան պէս շէն
 առատ տուն...

—Վայ, աղա ջան, ոտքիդ մեռնիմ, գալած
ճամբիդ ես զուրբան, Եղօն լինչ է, որ քու
դէմդ ձէն հանէ... Կուզէս մորթէ, ոտքիդ տա-
կը մատաղ էրէ...

—Թող քօռանա Եղօն, աղա,... էդ ինչ ըսիր, ես ո՞վ եմ, որ քեզ պէս մարդուն չը լսեմ... դորթ են ասել՝ «մեծ մարդը մեծ սիրտ կունենայ»... սրտիդ մեռնեմ, Աստուած վկայ, Ալէք աղա... հաշուէ, թէ քու փոքր եղբայրդ իմ... ինչ որ ասես ես պատրաստ եմ...

Հէ, խեղճ Եղօ, գլուխը տաք, իսկի մըտքիցն էլ չէր անցնում, թէ հարուստի՝ աղա մարդու «եղբայրութիւնն» ինչքան դժուար, գէշ լինէր... Աղան ճրտեղ, Եղօն ճրտեղ... ինչ իր բանն էր...

—Որ էդպէս է արի հարսս, արի Եւայ, արադ ինչ... խորհրդաւոր ու ինքնագոհ ժպիտն երեսին կանչեց աղան Եւային—Արի, արի տեսնեմ, էդ չինար բոյդ ափսոս չէ, իմ սիրուն հարսս, որ չուլ—չափուկ էդ շորերի մէջ փաթտես... մի սպասիր, սրանից յետոյ տես թէ ինչպէս պիտի ապրես...

Շնուկեշ (անառակ) մարդիկ շատ լաւ գիտեն կնոջ «թելն ու դամարը...». երբ գովեցիր ջահէլ կնոջ բոյ ու բուսաթ, աչք-յոնքը սև, մազերը սաթ... Թշներն ալ-վարդ... էլ ամեն ինչ վերջացաւ, խելքը գլխից այն վարկեանին դուրս թռաւ...

Այս անգամին էլ Եղօի հայհոյանքին կարիք չեղաւ, ինքն իր կամքով, քթի տակին քմցխտալով, Եւան եկաւ արադ լցրեց, աղին տուեց:

—Մէկ դու խմիր, խանութ հարսս, յետոյ ինձ տուր, կարելի է թոյն ես խառնել...

Եւան ժպտաց, լուռ համբուրեց աղի ձեռքը, թասը առեց սկստուրին:

—Չէ... էդ չեղան... էդ իմ թասս է... էդ դու պիտի խմես, Եւայ...

Եւան կանգնեց նազկթտելով:

—Շատ լաւ կըսէ Ալէք աղան, իշու ձագ, չիմացար որ Ալէք աղան մեծ տագրդ է... էստից ետե դու էնորն ես... իմս չես..., շուրը ձգէ խօսքէն պիտի դուրս չեղնես...

—Ախր, Եղօ, էլ չեմ կարող..., հարբեցայ... Եւան կամաց մոմաց:

—Որ սասկես էլ, պիտի խմես...

Եւան խմեց: Եւ այդ մի թաս արադով, կարծես խեղճի օր-արևը խաւարեց... Եղօն ինքն էր վճիռ դրել՝ «էստից ետե դու էնորն ես, իմս չես»... Ալէք աղի անուշ լեզուից կախարդված, գլուխը տաք, խեղճը ինքն էլ չէր հասկանում, թէ լեզուն ինչ է բլբլում...

—Եղօ, գիտե՞ս ինչ կայ, ախպէր, ահա բարաթդ էս օրուանէն կը պատուեմ, (հանեց ինչ որ մի գրած թուղթ պատուտեց)... դէ գիտես որ յիսուն մանէթ, շահն էլ հաշուենք հէ՛ ինչ կանէ... էդ փողի տեղ դու մի տարի գնա մեր տունն աշխատէ... Տանդ հաց-մաց... մի բան կանենք, եօլա կերթայ... Մի վեղրօ էլ արադ կառնեմ, տուն կը դնեմ, թող հարսս՝ Եւան քիչ-քիչ ծախէ,

քեարն (օգուտը) հաւաքէ, շատրցնէ... ախր, ախ-
պէր, մարդը խեղճով տուն կը շինէ..., տեսնենք
Աստուած ինչ կուտայ... Խանութ աբլա, էս իմ
խօսքիս ինչ կըսես...

— Ես ինչ ըսեմ, Ալէք աղա, դու գիտես...
կէս նիրհելով քթի տակին կոյր պառաւը մոմը-
ռաց...

— Դէ, ել, Եղօ, թասդ խմիր ու եսլլա...
(գնա) որ գիշերս մեր մալին հէջ նայող չը կայ...
Սանքան լծէ, Կարօն քեզի թող տուն տանի, որ
յետ դառնայ, առաւօտ վաղ ես ուրիշ տեղ պիտի
երթամ, գործ ունիմ... Կարօ, հետդ արագ վեր-
ցրու, որ չը մըսիք, կէս սահթուան (ժամում)
կը հասնիք...

Եւան մի քիչ «չեմ-չում» արեց, ընդդիմա-
ցաւ Ալէք աղի վճռին, ինչ որ ծածուկ բաներ
ասաց իր ամուսնի ականջին..., բայց ո՞վ լսեց...,
ո՞վ իմացաւ... Եղօն իսկի չըզգաց էլ, թէ ինչպէս
ինքը Ալէք աղի փափուկ «սանքին» բազմել է...

Փլփլացող աղօտ ճրագը հանգաւ ու մութ
գոմի մէջ մնացին մեն-մենակ ջուխտ աչքով կոյր,
արդէն հարբած, Մորփէոսի գիրկը ընկած մի
պառաւ կին ու «գայլն ու գառը» միասին...

Խաւարը շատ թանձր ու մութ է, իր մէջ
շատ բան է պարտկում... և այդ անտէր սև մութ
թի մէջ լաւ բան երբեք չէ լինում...

Չմբան գիշերն էլ երկար է... շատ երկար...
լուսանալու դեռ ինչքան կար...

Չորս կողմից լուռ, խաւար ու մութ, արար-
աշխարհն էր նիրհում... Սև մութի մէջ լոկ
խեղդվող մի հեծկտոց էր լսվում..., բայց ամօթ
էր...

Դարձեալ լուռ էր, գոմը խաղաղ, խաւար ու
ցուրտ... Միայն քամին, լիբբ, անամօթ քամին
ուժով փչում է ու դուռ երթկի ծակ ու ծուկից
սուլելով, կարծես անտէր, խեղճ Եւայի մեր-
կութունն է ծաղրում, հեգնում, հռնում ու մերթ
կատղած վայրենի գէշ գայլի նման ուլուլալով,
ոռնալով, աւելի վատ, սև-մութ օրեր գուշա-
կում...

1905 թ. յունվար

Շչիգրե

«ՈՒԹԻ ՈՒՐԲԱԹ» ¹⁾

— Թիփի է, վարժապետ, թիփի... դռնից
դուրս գալ չի լինի... կը խեղդվենք, մեղք ենք...
Գիշերն էլ մոռթ, լուսին չը կայ, աստղ չը կայ...
Ճամբան կը կորցնենք, ես էլի ոչինչ, դու ջահել
ես դեռ, կեանքդ ափսոս է...

Համոզում էր գիւղացի կառապանս, բայց
ինձ անհրաժեշտ էր այդ երեկոյ հասնել պաշտօնա-
տեղիս: Առաւօտ պարապմունքի օր էր, հարիւր
քսան տղայ ու աղջիկ ուսումնարանի փակ դրանը
ցրտից դողդողալով ինձ պիտի սպասէին: Առանց
այն էլ գիւղի ուսումնարանական տարին երկար
չէ... Եթէ տօն, կիրակի դուրս գանք, «հարիւր
օրեայ» պարապմունք հաղիւ թէ մնայ... Բայց
ինչ էլ լինի, միւս գպրոցներն առաջ են գնում,
դուն էլ պիտի յետևենք ինչ հասնես, թէ չէ դուրս

¹⁾ Մանօր. Ուրբաթ օրը մեր գիւղերում համար-
վում է չարագուշակ, անյաջող օր և կոչվում է «Ութի
ուրբաթ» (Յուդայի ուրբաթ), որովհետև այդ օրը Յու-
դան ժառանգ Յիսուսին:

կը շարունակեց իբրև անպէտք պաշտօնեայ ու գնահատելի ժամանակ ինչ ուզում ես արա... Ո՞ւմ հոգն է, թէ դու այն յարմարութիւնները, այն պայմանները չունես, ինչ որ միւս դպրոցներն ունեն... Կեանքն այդպէս է՝ անողորմ, անխիղճ... Ո՞ր յետ մնացողը տեղ ունի կեանքում...

Սահնակը լծած էր, ոչխարի հասարակ մորթուց տաք մուշտակա հագայ, դժբախտ ¹⁾ փափուկ ձեռնոցներս, որ աշակերտութիւնների ընծայածն էր, անցուցի ու հայելա...

— Մեղքը ճիտդ, դու գիտես... ես տէր Ստուած... Նեօօօ...

Մեղքն իմ վզիս բառնալով, նստեց կառապանս՝ Վարդանը:

Գնում ենք: Գիւղում թիփին այնքան էլ խիստ չէր: Երբեմն միայն կատաղի քամին այս ու այն ծակից, բունջ ու բունջախից դուրս գալով, վրաճանում էր, թէ ես էլ այստեղ եմ ու կտուրների ձիւնը լիզելով, երեխի հետ հանաք անողի պէս ժպտալով, երեսներին շրփագնում, բարի ճանապարհ մաղթում և ապա մեղմ շուաքներով թռչում, սլանում հեռուն, հեռուն, ու վզիս տէր...

Մինչդեռ Վարդանս փորձված կառապանի հմտութեամբ մէկ մի կողքին, մէկ միւսին կշռե-

1) Մանօր. Դժբախտ—այժի փափուկ աղուամաղ:

լով, աշխատում էր սահնակի հաւասարակշռութիւնը պահպանել, որ գիւղի նեղլիկ, ձիւնով լցված ծուռն ու մուռ փողոցներում շուռ չը տայ ու խեղճ վարժապետին ձիւնագուլով շինի, ես տաք մուշտակիս մէջ փաթաթված, կուշտ մարդու ինքնաբաւականութեամբ, մտածում էի «առաւօտուայ» անելիքներիս մասին ու կշտամբում Վարդանին, թէ էլ ի՞նչ մեղքէր էր վզիս բարձում, ես աւելի թիփին էի տեսել ու լսել, որ «ընկերներս աւելի վաճ եղանակներին են նախապահ գնացել ու այնուամենայնիւ տեղ են հասել»... քիչ էր մնում ճանապարհիցս յետ կանգնեցնէր, յիմարը... է՛հ, գիւղի մարդ է, չի լինի ախր, պիտի մեծացնէ, մէկն հազար շինէ...

— Տեսնում ես, Վարդան, ինչ լաւ ենք գրնում, ասում էիր կը խեղդվենք, չը գիտեմ ինչ կը լինինք...

— Հէ, վարժապետ ջան, մագերս էս ճանապարհներին են ձերմակել, դեռ ջահէլ ես, արիւնդ տաք է, ի՞նչ գիտես, ամեն կարմիր աչքիդ ալ վարդ կերեսայ... լաւ եղանակ չէ... գայլերի ամիսն է, օրն էլ չար է... ուրի-ուրբար... Ստուած բարին կատարէ...

Ես ժպտալով, մտքումս ծիծաղում էի միա՛ն փառ մարդու «չար օրուան» ութի-ուրբաթի» վրա և ուրախանում, որ չը լսեցի նրա նախազգուշացումներին, որ լոկ գիւղական նախապաշարմունքների վրա էր հիմնված:

Գնում ենք: Կուշտ կերած, հանգստացած ձիերը թափը (ձմեռուայ ճանապարհ) գտած, աշխուժով փռնչացնելով, ճամբան են կտրում: Քամին գէշ լալկան տղի պէս կամաց կամաց ձայնը կտրեց ու սև մութին մէջ լսվում էր լուկ հեռուից եկող հեծկլտոցը:

Ձիւնը քուլա-քուլա վրա առաւ:

Մութն էր, շատ մութ ու այնքան խաղաղ, այնքան լուռ, որ կարծես ողջ բնութիւնն ականջ դառած ուղում էր լսել ձիւնի խոշոր փաթիլների փափսոցը, թէ ի՞նչ լուր են բերել անյայտ, հեռու վերից՝ երկնքից...

Չը գիտեմ ինչո՞ւ, բայց յաճախ կարծես մարդու դեգերող հոգին կարիք է զգում այդպիսի խաղաղ առանձնութեան, երբ կարծես գաղտնալի բնութիւնն աւելի խորհրդաւոր, խոհուն է դառնում ու քեզ էլ ստիպում է խորհել, մտածել... Ու թաղված այդ խորհրդաւոր խոլ խաւարին ու լուռ խաղաղութեան մէջ, ակամայ հարց ես տալիս՝ «ինչո՞ւ համար այս բոլորը, որ յետոյ ի՞նչ»... Տքնում, ճիգ ես թափում մի կերպ բացադրել, մեկնել գորտեան հանգոյց դառած կեանքի խորհուրդը, վերջնական նպատակը... ու տկար միտք անկարող թափանցելու բնութեան վեհ գաղտնիքները, թեկըրը թափած, թուլանում, կարծես լուծվում, ցնդվում է նոյն բնութեան անեզր մութին ու խաղաղութեան մէջ, նորից տեղերելու, դարձեալ որոնելու...

Բայց և այնպէս գնում ենք առաջ, թէև դէմերս խաւար է, ձմրան մութ զիշերուան պէս անթափանց, սև խաւար...

— Ըռռռ... սխալ ենք եկել, վարժապետ, կանգնեցրեց կառապանս ու ինքն առաջ գնաց ճանապարհը որոնելու:

— Անտէր մնայ, ճամբայ չը կայ, ճար չը կայ... լուսնեակ էլ չէ, թէ մարդ չորս կողմը նայէ, տեսնի ո՞ւր է...

Կառապանս էլ դժգոհ «խաւարից», գանգատովով յետ դարձաւ:

— Ի՞նչ, վարժապետ, ի՞նչ, տեսնենք...

Ես նոր քնից սթափվածի պէս վեր թռայ տեղիցս:

— Ի՞նչ կայ, վարդան, ի՞նչ է եղել...

— Սխալ ենք եկել, կրակ անենք, տեսնենք ո՞ւր ենք...

Մինչդեռ ես ճանապարհն էի որոնում չորս կողմս, սահնակի մօտ կրակ տուած խոտի ալ բոցը ճարճատելով, լուսաւորեց չորս դիւս: Պատանւորած հսկայ ուրուականների պէս յետ-յետ քաշվեցին ու գէմս դիք կանգնեցին սպիտակ, ահռելի լեռներն ու վիթխարի խաւարն իր անսահմանութեամբ հանդերձ, վախկոտ յանձաւորի պէս խոտի փլվիւցող բոցից սարսափած, փախէ-փախ պահ մտաւ լեռների յետև...

— Հէյ... քու տունդ շինվի, էս ո՞ւր ենք եկել, վարժապետ... Գիտեմ, որ Փրկութիւնն էսքան

հեռու պիտի չը լինի... Արի, արի, նստիր, քանի քամին չէ ելել, քաշվենք էս սև սարերից, թէ չէ գէլերոց կը լինինք...

— Բան չը կայ, քշիր... կուշտ մարդու անհոգութեամբ էս դարձեալ թաղվեցի փափուկ խոտերի մէջ:

— Մի ասիլ, վարժապետ, մի... գիտե՞ս ո՞ւր ենք... «Արջի» վերանայ սարերն ենք... եօթ դօր, եօթ գիշեր որ երթանք էսպէս մարդու երես չենք տեսնիր... Բէխէր սարեր են, օրն էլ գէշ է... ութի-ուրբաթ...

Ես ոչինչ չէի լսում, դարձեալ խորասուզված մտքերիս ծովի մէջ, ամրոցներ էի կառուցանում, ծրագիրներ կազմում, երազում... առանց գիտնալու, թէ ո՞ւր եմ և ինչո՞ւ համար...

Մութն էր դարձեալ, մութն ու լուռ: Միայն քամին ձայնը չէր կտրում ու մերթ ընդ մերթ գետնի ձիւնը ճանկռելով, խառնում վերից թափվող թիփու հետ, «շրրափփ»... խփում էր երեսներին ու դարձեալ թռչում հեռուն, հեծկլտում, հեկեկում... Կարծես ամայի դաշտին տիրապետող խոլ-խաւարին շունչն էր, որ ծաղրում, հրահրում էր իր պաղ գիրկն ընկած երկու անգօր, անօգնական «մարդ» էակներին, որ տաք սենեակում նստած ժամանակներս այնքան հաւակնութեամբ մեզ «բնութեան տէրն», իշխանն ենք համարում...

Ձիերն հանդարտ գնում էին, երբեմն միայն

փոնչալով, ճեղքում էին մինչև ծնկները բարձրացող ձիւնի շեղջն ու դարձեալ լարած ժամացոյցի պէս գտնում իրանց սովորական հանդարտ ընթացքը:

Քամին միայն կամաց-կամաց փոխում էր իր լալկան ձևը: Տեսնելով, որ այդ ամայի, անսիրտ սարերի ու սև խաւարին մէջ իր լացին, հեծկլտանքին լսող չը կայ, կատաղած, այժմ ձագը կորցրած վագրի պէս ձայնը գցել, մերթ մոնչում, մլաւում էր, մերթ ունում, ուլուլում, սահնակ ու մարդ ձիւնի մէջ կորցնում, կարծես վրէժը մեզնից էր ուզում առնել...

Ոտքերս սկսեցին մոռալ: Տաք մուշտակս վրա քաշեցի ու ոտքերս փաթաթելով, մտքերիս մէջ խորասուզված, սկսեցի կնքվարտել (նիրհել): Երևի ուշ էր արդէն:

Գնում էինք... ո՞ւր, մենք էլ չը գիտէինք, թէ ես ոչինչ չէինք ասում իրար ու աշխատում էինք չը մտածել այդ մասին, յուսալով, որ վաղ թէ ուշ մի տեղ դուրս կը գանք...

Յանկարծ ձիերը խոռոացին ու գետնին մեխվածի պէս դիք կանգնեցին տեղերը: Գլուխս կշռեց առաջ ու աչքերս ջուլատ բացի, կարծես մէկն յետևիցս հրեց...

— Ի՞նչ կայ, վարդան, ինչի՞ կանգնեցիր...

— Ես չը կանգնեցի, վարժապետ, ձիերն իրանք կանգնեցին... լաւ նշան չէ... բարե-

կամ, մի բան կայ... սխլահ-մխլահ (զէնք) ունենալով...

— Ատրճանակ կայ... ապշած պատասխանեցի ես ու թէև նախապաշարված կառապանիս «ուժի-ուրբաթին», պէս «վատ նշանին» էլ չը պիտի հաւատայի, բայց ուշ գիշերուան անթափանց սև խաւարը, երկինք-գետին ձիւնի փոշով իրար խռո-նող ցուրտ քամու մոնչոցը, բուք ու բորանի, կատաղի թիփու վրռոցը ամայի-անապատ դաշ-տին մէջ իմ սիրտս էլ սկսեց զոդ գցեցին: Ձեռքս անզիտակցաբար ատրճանակիս տարայ և ուզեցի իջնել սահնակից, թէև չը գիտեմ ո՞ւմ պի-տի խփէի, ո՞ւմ դէմ պաշտպանվէի...

— Կեցի, վարժապետ, ի՞նչ կենես... լաւ չէ, տեղէդ մի իջնիլ, ձուրիկ-ձուրիկ կենես...

— Ի՞նչը, Վարդան... ո՞վ...

— Գայլերը, գայլերը, վարժապետ ջան, իմ ձիերս առանց պատճառ չէին կանգնիլ... ճամբան կտրած կը լինեն էդ անիծածները...

Չը գիտեմ ինչո՞ւ, բայց ահամայ ես սկսել էի հպտակվել կառապանիս կարգադրութիւննե-րին, թէև մտքիս մէջ դարձեալ չէի ուզում հա-ւատալ նրա ոչ մի խօսքին...

Այդ միջոցին սահնակի կողքին դարձեալ փըլ-փըլաց կրակ տոռած խոտի փոքրիկ խարոյկը, որ անուրի բամու բերանն ընկած, մի բոպէ լուսա-ւորեց չորս դին:

— Ու ու օօ... ուլ ուլ... բոցի հետ լավեց

քամու վռոցից էլ սոսկալի մի խառնիճաղանչ ոռնոց ու դէմս ցցվեցին 15—20-ից աւել գայ-լեր, որ ձիւնոտ դնչերը ցցած, կտրել էին մեր ճամբան: Ամբողջ մարմնովս մի սառը հոսանք անցաւ, կարծես քամին երակներին մէջ էր մտել ու ճակատս ծածկվեց պաղ բրտնքով:

— Տեսա՞ր, վարժապետ... Հէ, բարէկամս, մագերս էս ճանապարհներին են ճերմակել... էս «շուն ու կատու» չէ, որ տաք տեղը նստած տը-ղոցը դաս տաս... էս «Արջի» վերանա (ամայի), բէխէր սարերն են... Ասի կը խեղդվենք, մեղք ենք... Օրն էլ չար է, «Ուժի-ուրբաթ»... փառք տուածիդ տէր, հազար փառք... Ճակտներուս գիւրն էր, պիտի տեսնէինք... պատրօն ունիս...

— Հինգ հատ...

— Հինգ հատ... գէշ է, շատ գէշ, հինգ հա-տով բան չի դառնալ..., անտէրները շատ շատ են... նշան խփել գիտե՞ս գոնէ...

— Ձեմ փորձել..., չը գիտեմ, տեսնենք...

— Սպասի՛ր, փորձելու տեղ չէ, էդ վաղուց պիտի փորձած լինէիր, հիմա ուշ է..., թէ յոյս ունիս, որ հնգից մէկն անպատճառ կը դիպչի ու մէկին ու մէկին, թէ չըսպանես, գոնէ կը վիրա-ւորես, փորձի՛ր, գայլերն այն ժամարակ կը պա-տառտեն իրանց վիրաւոր ընկերոջն ու մեզ ճամբայ կը տան, թէ չը կարողացար... վայն ե-կել է մեզ, «փորձելու» հերթը նրանցը կը լինի

այն ժամանակ ու միակ յոյսը կը մնայ ժանգոտ խէնչալիս վրա...

— Միթէ գայլերն այդքան կատաղի են, վարդան, մարդու վրա կը յարձակվին...

— Ուրիշ ժամանակ դժուար, բայց այս ատեն կը յարձակվին... ապա, փորձիր տեսնենք, «աճրտանակդ» է ինչ է...

Ես հնազանդվում էի կառապանիս, ամեն մի ակնարկին: Ատրճանակս հանեցի...

— Սպասիր, այդպէս չէ կարելի, բարեկամս, ում պիտի խփես, ախր ոչինչ չէ երևում...

Յիրաւի խաւարն աւելի խտացել էր ու կատաղի թիփին մեռելի պէս պաղ ձիւնի շրթունքներով երեսս էր լիզում, կարծես գայլերն էին համբուրվում հետս...

— Լոյսից մութի մէջ նշան չի խփվի, նշան խփողս, իջիր սահնակից, անցիր մութի մէջ, ես կըրակ կանեմ, բոցը բարձրանայ թէ չէ շնորհդ ցոյց տուր, բայց զգոյշ եղիր... Էդ հինգ պատրօնի մէջ երկու մարդու կեսնք է դրած...

Ես իջայ սահնակից, դողդողացող բռիս մէջ ամուր սեղմած ատրճանակիս կոթը, որ դպրոցն աւարտածս օրից խնամքով պահում էի մօտս, թէև մինչև այդ օրը դեռ երբեք չէր ծառայել իր կոչմանը...

Սահնակի մօտ փլփլաց կրակն ու ես մութի միջից պարզ տեսայ պոչերի վրա պըպըղած «հոգէառներին», որ մահաշունչ դնէրը վեր տնկած

ռոնալով չը գիտեմ ամայի լեռների թեփին ու մութն էին փառաբանում թէ ձեռքերն ընկած համեղ որսերի վերջին շարականը մոմուում...

Թէ ինչպէս երեք անգամ ատրճանակս իրար յետևից կրակեցի, ինքս էլ չը գիտեմ... Գայլերը ոռնացին, ուլուլացին, պոչերի վրա մի երկու պտոյտ արին, ցատկոտեցին ու դնչերով սկսեցին ձիւնը փոփրել, կարծես ճանապարհ էին բաց անում գէպի ինձ... Մինչդեռ տեսողային դողով ես շտապում էի մնացած երկու փամփուշտն էլ կըրակել ու խիստ յուզմունքից, թէ երկիւղից չէի կարողանում ատրճանակիս ծիծը քաշել, վարդանը գայլերի ոռնոցից էլ անհելի գոռաց վրաս...

— Սպասիր, էյ... ինչ ես անում...

Թերևս ուրիշ անգամ ես ինձ վիրաւորված զգայի ու նոյն խոկ վարդանի «աղան» էլ ձեռքիցս հեշտ չը պըծիր այդպիսի գոռոցի համար, բայց չը գիտեմ ինչո՞ւ այդտեղ չարութեան մէջ բռնված տղի պէս լուկ կանգնած տեղս մեխված մնացի... Կարծես կեսնքը կամաց-կամաց կանգ էր առնում ու մենք արդէն շփոթել, մոռացել էինք մեր դիրքը—կոչումը...

— Մըի, արի նստիր, վարժապետս, էդ քու բանդ է... «աճրտանակ, աճրտանակ» ես էլ գիտեմ, թէ բան է... Էդ փշտովդ ես կոթով-մոթով կուլ տամ բան չեմ իմանալ, դա գնչի պիտի ըստ պահէ... ձիւն կաշին հաղիւ խանձեց...

Որքան դողդողացող ձեռքս թոյլ էր տալիս ես ատրճանակիս բերանն ուղղել էի գայլերին, բայց չը գիտեմ ինչպէս էր եղել, որ գնդակը ձիուն էր դիպել և յիրաւի ազդրի կաշին հազիւ մի փոքր քերծել էր:

—Արի նստիր, արի, բարեկամ, կը մրսես, Աստուած ողորմած է, ինչ որ ճակատներիս գիրն է էն կը լինի...

Ես նոր զգացի, որ յիրաւի քիթ բերանս մոմոռում էր, թէև ճակատս չը գիտեմ երկիւղից, թէ՛ ամօթից սառը քրտինքով էր ծածկւած... Մուշտակս փաթաթվեցի մի կերպ ու կուշ եկայ սահնակի անկիւնում, կարծես վախեցում էի բարկացնել կառապանին, որ ծալապատ նստած իր տեղը, կամաց-կամաց ոլորեց հաստ պապիրոզը, վառեց ու սկսեց հանգիստ ծխել, կարծես իրանց տանը նստած լինէր...

—Ինչ պիտի անենք, Վարդան, վերջապէս մի փոքր սիրտ առած նրա հանգստութիւնից, հարցրի ես:

—Ինչ պիտի անենք... կըսպասենք... կամ մեռնելու, կամ յարութիւն առնելու, որ ես դարձեալ իմ ջուխտ ձիով սահնակս քշեմ, դուն էլ գիւղի լաւոտների հետ «շունդ ու կատու»-դ:

Թէև մահուան տօթը վաղուց առել էր ինձ, բայց երբէք չէի կարող հաշտվել մեռնելու հետ... Ախր դեռ որքան յոյսեր, ծրագիրներ ունէի... և այդ բոլորը ծոցս առած թաղվէի

այդ ամայի դաշտի սառը ձիւնի՞ն մէջ... Օ՛, որքան անգութ ես ճակատագիր, եթէ յիրաւի հաւատայի քեզ...

—Հէյ... հէյ շաշոուն վար, շաշոուն վար... (մոլորված կայ) բոլոր ուժով գոռաց Վարդանը թուրքերէն:

—Ու ու օօօ... ոռնացին գայլերը, կարծես նրա ձայնի հարազատ արձականգը լինէր, որ լեռների պաղ-շունչ քամին սուլելով, վռուլով, բերանն առած տարաւ հեռուն, սարէ սար...

Մտքիս մէջ զարմանում, նոյն իսկ ծիծաղում էի միամիտ կառապանիս վրա... Ո՞ւմ էր կանչում այդ ամայի անապատին մէջ, ո՞վ էր նրա ձայնին լսողը... Ես բոլոր յոյսերս ծալել էի արգէն և զգում էի թէ որքան դժուար է «մահը աչքով տեսնելը»...

Բայց այդպէս է գիւղի մարդը... Նա դժվուար է դուրս գալիս ճանապարհ, բայց երբ դուրս եկաւ եզի համբուրեամբ, տոկունութեամբ տանում է, դիմանում ճանապարհի բուք ու բորանին, ցուրտ ու քամուն ու այնպիսի սառնասիրտ, անտարբեր հայացքով նայում է դէմը կանգնած դաժան մահուան ուղղակի աչքերի մէջ, որ մարդ տկամայ պատկառում է, ամաչում ինքն իրանից...

Այդպէս է գիւղի մարդը, հաւատ կայ նրա մէջ...

—Քշես լաւ չէ, Վարդան, կարելի է մի տեղ դուրս գանք, ախր էսպէս կանգնելով ինչ կը լինի... վախվիւելով առաջարկեցի. ես, թէն ինքս էլ չէի հաւատում իմ ասածիս...

—Քշեմ... ռւր, վարժապետ..., ուր էլ զընանք ձիւն ու սար է, սար ու ձիւն, բուք ու բուրան, սրանից լաւ տեղ չորտեղ պիտի գտնենք... ինչ որ պիտի լինի էն կը լինի, հոգէսողի՞ք ձեռքէն ռւր պիտի փախչես... առանց ապրելու մեռնել չէր լինի, առանց մեռնելու էլ ապրել չի լինի... վարժապետ ջան, մարդ մի օր ծնել է մի օր էլ պիտի մեռնի... մէկ է... բան չը կայ սիրտդ ամուր էրէ... թէ կեանք ունենք էլի կապրենք... Ձը գիտեմ որտեղ ենք, բայց գիւղից հեռու չենք... Գայլերն էս վախտիս վերանա սարերը չեն ման գայ, գիւղի շուրջը կը ծկլտան, որ ձեռքերը շուն-մուն ընկնի... Բէվախտ է, վարժապետ, բէվախտ... գիւղում էս վախտիս շներն էլ քնած կը լինեն... թէ չէ ձէնս կառնէին, ուր լինէին կը հասնէին... Բան չը կայ, լաւ փատտվէ չը մըսիս, Աստուած ողորմած է... Ու գիւ ձէնը ձգած, Վարդանս սկսեց մի անսլշ բայալի...

«Բու էլ չը կայ սկ խաբարս հէջ-չէ տանի իմ եարիս,

«Սկ աչքերէն արցունք քամէ, սիրտը առնէ ջէյրանիս...

«Թիփի-բորան, բուք ու բորան բարե տարէք իմ եարիս,

«Ասէք սարերն ինձի կերան, սիրտս կարօտ ջէյրանիս»...

Հէվախ հէյ, վոյ, վոյ, վոյ»...

—Ուու օօօ... ձայնակցեցին գայլերն իրենց ոռնոցով ու քամին բերանն առած երգի անուշ «վոյ, վոյ»-ը, որ կարծես մարդու մերձիմահուան ոռնոց լինէր տարաւ հեռուն, քշեց հեռուն... ձվ գիտէ որ անսիրտ սարին զարնելու...

«Եւ ինչո՞ւ այս բոլորը»... մուշտակիս մէջ փաթաթված մտածում եմ ես... Որքան յիմար, անմիտ բան է կեանքը, որի վրա այնքան մեծ համարմունք ունինք մենք... Հազիւ 20-25 տարուայ դժոխային տանջանքից յետոյ, մի փոքր ուժերս հաւաքած, փորձում եմ ոտքի կանգնել, որ ապրեմ, ես էլ բնութեան բարիքները վայելեմ, կարծես դաշն կապած, տարերային կատաղութեամբ դէմս դուրս են գալիս բուքն ու բորանը, կատաղի թիփին, գայլերն ու գիշերուան մութ խաւարը ու չորս կողմից սեղմում, ճմլում, խեղդում են... կարծես ես տեղ չունեմ այս անագին մոլորակի վրա ու այդ ազատ լեռների ապօրինի վիժուածքն եմ... էլ ինչո՞ւ ծնվեցի, ինչո՞ւ եմ մեռնում... Կամ մեռնելուցս յետոյ մի՞թէ այս խոհուն, զգայուն հոգիս Վարդանի «վոյ-վոյ»-ի պէս անշունչ քամու բերանն ընկած պիտի ցնդէ, շոգիանայ այդ սկ, մռայլ խաւարին մէջ...

—Աչքդ լոյս, վարժապետ..., յանկարծ տեղից

ցատկերով, գոռաց Վարդանը— ձէնս առել են, գիւղ է հասել... լսիր, լսիր... զանգ են խփում...

Յիրաւի գիւղական եկեղեցու կոչնակի լաւ-
կան, միաձայն «գիւմ-գիւմ»-ը մերթ խեղդովում էր
կատաղի թիփու վռուցի մէջ, մերթ հասնում մեր
ականջին...

Ու այդ թոյլ, լաւկան «գիւմ-գիւմը» կարծես
կեանքի աւետարներն էր, որ գիւղական խաւարից
ծնած, յամր ու դանդաղ մակլցում էր սարէ-սար,
որ արար-աշխարհին աւետէ ձմրան ձիւնի ու գի-
շերուան սև խաւարի մէջ յղացած նոր կեանքի
ծնունդը...

«Ասէք եարիս, որ ես կռուայ թշնամու դէմ
սևերես

Ու կռուին մէջ արիւնլուիկ ընկայ կրծքէս
քաջի պէս...

Ասէք եարիս՝ նամարդ լինես, թէ վրէժս դու
չառնես,

Թէ թշնամու տաք արիւնով սրտիդ տապը
չը մարես»...

Հէյ վախ հէյ, վոյ, վոյ, վոյ...

— Վոյ... վոյ... Ուռու... օօօ... ուլ... ուլ...

մղկտաց մութի միջից Վարդանի երգի արձականգն
ու գայլերի ուլուլոցը, սր տեղերից ելած, այժմ
անհանգիստ, պոչերի վրա ֆոփկ-ֆոփկ էին գալիս,
երևի նրանք էլ բան էին իմացել:

— Դիւմ-գիւմ... իմ... հնչում է նոյն յուսատու
ղողանջիւնն ու կորչում քամու զիւ վռուցի մէջ...

Սահնակի մօտ փլիւսցող խարոյքն էլ կար-
ծես սիրտ առած այդ յուսատու «գիւմ-գիւմ»-ից,
ճարճատելով, ճիգ էր թափում աւելի երկար դի-
մանալ քամու լափող շնչին ու մի քիչ էլ բոցա-
վառվել, մի քիչ էլ լուսաւորել չորս դին, ամայի
դաշտին սև խաւարը...

Կեանքի ու մահուան տարերային կռիւն էր
կարծես, որ տեղի էր ունենում գիշերուան սև
խաւարին մէջ...

Մութն իր իշխանութեան մէջ տանել չէր
կարող նոյն իսկ խոտի վաղանցուկ խարոյքի թոյլ
փլիւլոցը, աչք ծակող ցոլքը, քամին, բուքն ու
բորանը լուռ խաղաղութեան դէմ էին մաքառում,
սովալլուկ գայլերը կերակուր էին պահանջում,
մենք ինքնապաշտպանութեան բոլոր միջոցներն
էինք գործ դնում ապրելու, այդ տարերային
կռուին մէջ գոյութիւններս պահպանելու համար
ու վիթխարի լեռներն իրանց սպիտակափառ գա-
հից կարծես հեգնում, ծաղրում էին կեանքի ու
մահուան այդ խենթ ու խելառ ճակատագրական
խաղը, որ իրանց քթի տակ չէին տեսնում մօ-
տալուտ «առաւօսն» իր կենսատու, հրաշէկ ա-
րևով, որ մի ակնթարթում պիտի վերջ տար այդ
արիւնլուիկ խաղին...

— Թըրրախկ... յանկարծ սև մութի միջից
քամու սուլոցի հետ լավեց հրացանի ահագին ու-
րտան ու գայլերը ահռելի ոռնցոյով, ուլուլոցով
սկսեցին իրար գգել, բզկտել...

— Տեսար, զարնող տղան, վարժապետ ջան, ատրճանակն էդպէս կը լինի... նկատեց ինձ վարդանն ու մինչդեռ պատրաստվում էր իր «վոյ-վոյ»-ից մի տուն էլ ասել, որ տեղերս իմանան, պարզ ու որոշ լավեց գրեթէ մօտերիցս աւետաբեր «ջան-ջան»-ը որ նոյն երգի մի կտորն էր ու մի քանի ըոպէ չանցած սահնակը շրջապատեցին 10—15 գիւղացի յաղթանգամ, հսկայ ջահէլներ...

— Հէ, հէյ... ի՞նչ կայ, խօ մըսել չէք... աւաղի ահագին շիշը դէմ տալով դնչիս, գոռաց մէկը: Ես նոր զգացի, որ լեզուս ինձ չէր հպատակվում ու ոտներս փայտ էին կտրել, կարծես իմս չէին:

— Տնաշէններ, էս օրուան օրն էլ մարդ ճամբայ դուրս գայ... օրն էլ չար... ուրիշ-ուրիշ...

— Բան չը կայ..., Ութի ուրբաթ գիշերուան լուսը շաբաթ է ախր՝ «Սուրբ յարութեան առաւօտ»... գիշերն անցաւ .. լոյսը մօտ է... շուտով «արեւն» էլ կը ծագէ...

1905 թ. փետրվար

Շչիգրի

Ց Ա Ն Կ

Վարագոյրի ետե (առաջաբանի տեղ)

Երես.

1. «Մենք ախպէր ենք»... Արտատպ.	«Մշակ»-ից	15
2. Իմ ազատարարը	» «Աղբիւր»-ից	27
3. Կրակը	» «Մշակ»-ից	35
4. «Սև-մութ հարսնիք»...	» «Մշակ»-ից	43
5. «Դատաստան կայ»...	» «Մշակ»-ից	55
6. Օձի խէթած.	.	68
7. Ընկնաւորը .	.	83
8. «Վերն Աստուած կայ»... Արտատպ.	«Արշալ.»-ից	111
9. Ընկերներս	» «Մուրճ»-ից	123
10. Տուն շինողներ	» «Արշալ.»-ից	133
11. «Ութի ուրբաթ».	.	151

ԳԻՆՆ Է 60 ԿՈՊ.
Հանապարհածախսով՝ 80 կոպ.

Դրմել՝ Ахалкалаки, Мартиросу Джаракянцу.

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0432546

51875